

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ІМ. О. О. ПОТЕБНИ

В. В. НІМЧУК

КИЇВСЬКІ
ГЛАГОЛИЧНІ ЛИСТКИ

НАЙДАВНІША
ПАМ'ЯТКА
СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА
1983

Киевские глаголические листки — один из древнейших старославянских письменных памятников, относимых большинством лингвистов к X в. Текст памятника написан глаголицей — алфавитом, который многие ученые считают изначальным старославянским, созданным Кириллом-Философом в IX в. Памятник хранится в Центральной научной библиотеке АН УССР. Это издание приурочивается к IX Международному съезду славистов, который состоится в 1983 г. в Киеве. Факсимильное издание памятника сопровождается научным исследованием.

Для исследователей-славистов, историков культуры, преподавателей вузов, студентов, книголюбов.

Відповідальний редактор
В. М. РУСАНІВСЬКИЙ

Рецензенти
С. П. БЕВЗЕНКО, В. Ю. ФРАНЧУК

Редакція мовознавства

К $\frac{4602000000-584}{M221(04)-83}$ 480-83

Понад сто років у столиці України зберігається визначна глаголична пам'ятка всеслов'янського значення, що за місцем перебування дістала назву Київські листки (КЛ) або Київські глаголичні листки.

У свій час старослов'янський уривок подарував Київській духовній академії її вихованець начальник Російської духовної місії в Єрусалимі архімандрит Антонін (Андрій Іванович Капустін, 1817—1894). Під написом — «Въ Библиотеку Кіевской Духовной Академіи» — Антонін зазначив місто й дату дарування — «Іерусалимъ. 2 Маія 1872 г.» Пам'яткою Антонін дуже дорожив. Дбаючи, щоб не загубилася жодна її складова частина, він внизу на зворотному боці заднього форзаца застеріг: «Въ сей книжкѣ семь пергаменныхъ листиковъ».

Здається, першу колекцію рукописів бібліотеці Київської духовної академії Антонін підніс у зв'язку з п'ятдесятилітнім ювілеєм закладу в 1869 р. Серед них були 21 грецький і 22 слов'янських манускрипти, два давніх пергаменних аркуші грузинською мовою, частина абіссінської книги, 13 окремих листків із 13 грецьких книжок [44, 51].

Такої великої кількості пам'яток, що поступили одночасно від Антоніна, не засвідчує жоден документ упродовж усіх наступних років аж до кінця життя дарувальника (1894 р., Єрусалим).

У 1870—1871 рр. Антонін надіслав бібліотеці духовної академії кілька окремих аркушів пам'яток письменства. У звіті цього навчального закладу за період 15.VII 1871 р.—15.VIII 1872 р.¹ серед дарівників ім'я Антоніна відсутнє.

У другій половині листопада 1872 р. при Київській духовній академії розгорнуло свою діяльність Церковно-археологічне товариство, а при її бібліотеці почав функціонувати Церковно-археологічний музей. Антоніна обрано почесним членом зазначеного товариства. До щойно створеного музею Антонін вніс 28 предметів, але серед них не відзначають жодного рукопису [43, 132]. Не названо ім'я Антоніна й серед осіб, що пожертвували музеєві грамоти й книги [46, 58].

Не виявлено КЛ і в каталозі «Книга, данная из правления Киевской духовной академии для записывания книг, поступающих в академическую библиотеку с 1871 года» (зберігається в філії № 1 Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, Поділ). Але в ньому під датою 19.III 1871 р. зареєстровано: «75. Рукописи на двух склеенных на папирусах [!] (ветхие); 76. Палимпсесты на 5 пергаменных листках» (с. 3), та дарителя їх Антоніна в запису немає. 30.I 1875 р. в каталог занесено книги „Religiosae Kijowensis cryptae sive kijovia subterranea 1675 anno” і „Die Aufhellungen der neueren Gottesgelehrten in christlichen Glaubenslehre. I. Band” з приміткою «от архимандрита Антонина, начальника Русск. д. миссии» (с. 27 зв.).

Існує припущення, що Капустін надіслав КЛ не

¹ Центральный исторический архив УРСР у м. Києві, ф. 711, оп. 3, од. зб. 966, с. 443—444.

прямо до бібліотеки, а ректорові академії Філаретові, з яким він перебував у дружніх стосунках і тривалий час листувався [95, 55, 59]. Збереглися документальні свідчення про те, що Антонін пересилав до Києва рукописи та інші коштовні речі не поштою, а через гідних довіри людей. Професор академії Я. Олєсницький, що повернувся з Палестини в кінці грудня 1874 р., писав: «В бытность мою в Иерусалиме почетный член Киевской духовной академии, начальник русской духовной миссии архимандрит Антонин передал мне для доставления в Совет академии жертвуемую им коллекцию древних монет... поименованных подробно в прилагаемом при сем списке, подписанном самим жертвователем... Кроме того, о. Антонин вручил мне для доставления в Совет три книги: 1) Сборник душеполезных слов на греческом языке, без заглавного листа, принадлежащий XVI и XVII веку; 2) *Religiose Kijoviensis...* 1675 anno; 3) *Die Aufhellungen...*» На полі рукопису праворуч олівцем обведено повідомлення про другу й третю книги і написано: «Только сии принесены о. ректором в Совет, прочее передано им в Музей непосредственно»². Учений секретар Церковно-археологічного товариства М. І. Петров свого часу також відзначив, що величезна кількість пожертвувань Антоніна адресована була на ім'я ректора Філарета і через його посередництво поступила в Археологічний музей, причому пожертвування супроводжувалися пояснювальними записками [53, 56—67].

У виявлених нами документах Київської духовної академії КЛ уперше засвідчує «Список книг, рукописей и вещей 1) выделенных из библиотеки в Церковно-археологический музей и 2) принадлежащих оному», очевидно, складений бібліотекарем академії К. Думит-

² Центральний історичний архів УРСР у м. Києві, ф. 711, оп. 3, од. зб. № 1123, с. 31.

рашковим десь у кінці 1872 — в 1873 р. (передані книги датовані найпізніше 1872 р.). В списку зареєстровано 40 передаваних у музей різномовних манускриптів. У рубриці: «от кого получены и в каком виде» скрізь значиться: «от архимандрита Антонина» (крім пам'ятки з порядковим № 21, при якій пізніше написано: «от Ф. Боцяновского»). Під № 39 у цьому реєстрі читаємо: «Рукопись глаголическая на пергамене с первыми листами бумажными, 8 (вказівка на формат.— В. Н.), в сафьян. перепл.»³. Зміст рукопису не розкривається (на відміну від багатьох інших зареєстрованих текстів), через те що тоді він ще не був відомий широкому колу викладачів та працівників академії.

Впадає в око факт, що в зазначеному реєстрі рукописів КЛ — передостанні. Це, мабуть, указує на те, що в цей час пам'ятка знаходилася серед найновіших надходжень у бібліотеку від Антоніна, пожертвування якого стали основою рукописних фондів музею. Майже кожна пам'ятка була вміщена в окремій вітрині музею за номером, під яким вона зареєстрована в списку передачі манускриптів.

У першому опису пам'яток музею, зробленому М. І. Петровим за тематичними групами, КЛ бібліографічно опрацьовано в розділі «Церковна археологія, літургіка і каноніка» під № 328 й зазначено при цьому — «вітрина 39»:

«Глаголичний рукопис, у 8-ку, на пергамені, не раніше XI ст., на 7-ми листках, що поступив до академічної бібліотеки від архимандрита Антоніна. Він містить у собі молитви, які читаються в час меси для західних слов'ян. Про нього повідомив в рефераті на III Археологічному з'їзді І. І. Срезневський і має намір видати його в «Известиях Академии наук» [51, 348—349].

³ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 160, од. зб. № 2850, с. 30.

Донедавна висловлювалися тільки більш-менш обгрунтовані здогади про те, коли КЛ стали власністю Антоніна. М. В. Геппенер, зокрема, припускав, що Капустін знайшов пам'ятку 1870 р. в монастирі св. Катерини на горі Сінай (після ювілейного для академії 1869 р. й незадовго до пожертвування її Антоніном у 1872 р.) [95, 46—53]. Б. Л. Фонкич у щоденнику Антоніна (Капустіна) знайшов дуже важливі факти з історії КЛ. В запису від 14 листопада 1870 р. Антонін засвідчив: «...усилие разобрать письмо принадлежащих мне 7-ми пергаментных глаголических листков... сидел над глаголицей до полночи. Научился-таки читать ее» [79, 82], а в запису від 20 листопада 1870 р. занотував: « [переплетчик] принес книги, в числе их и глаголический отрывок, над которым я просидел опять немалое время... Еще раз занятие глаголицей. Так и кажется, что это кирилица на готический лад» [79, 82). Антонін дбав про свою бібліотеку, і будь-який цінний рукопис, котрий потребував реставрації, негайно віддавав у руки палітурника. У зв'язку з цим Б. Л. Фонкич робить висновок: «... коли глаголичні листки виявились оправленими лиш у кінці 1870 р., можна впевнено сказати, що вони були не давнім (розрядка автора.— В. Н.) надбанням Антоніна» [79, 83]. Таким чином, Антонін не мовчав про листки, як твердили деякі дослідники КЛ [95, 43].

Академік Й. Хамм припускає, що КЛ потрапили до Антоніна в 1863 р. під час його повернення на батьківщину при перебуванні в Празі або Відні [94, 122]. Але тоді виникає питання, чому Антонін такий оригінальний рукопис не подарував Київській духовній академії в 1869 р. разом із великою кількістю інших пам'яток [пор. 95, 47], а зробив це аж через дев'ять років після його придбання, чому він не згадує КЛ у щоденнику (куди ретельно й систематично занотовував навіть найдрібніші події з життя, побуту) раніше кінця 1870 р. Протягом семи років власник пергаментних

листоків мусив зацікавитися змістом пам'ятки й зробити в щоденнику запис про працю над нею (як зазначалося вище, Антонін сам признався, що змушений був вивчати глаголицю, аби прочитати листки).

Найбільш імовірно, що глаголичні листки стали надбанням Антоніна під час перебування його на Сінаї в монастирі св. Катерини (від 3 серпня до 18 вересня 1870 р.), де він здійснив величезну й дуже цінну роботу — уклав систематичний опис (у двох примірниках) грецьких пам'яток (1310 одиниць), виявив 38 слов'янських текстів [1, 347—354]. В щоденнику Антонін говорить про пергаменні листки не як про подаровані, а придбані («принадлежащие мне...»).

Можливість нелегального придбання ним КЛ виключається [95, 44—46]. Антонін згадує епізод, коли при генеральній нумерації манускриптів, незадовго до від'їзду його з монастиря, на місці не виявилось однієї книги, раніше внесеної до каталога: «Не приховаю, що при цьому неприємному випадку на обличчі о. скевофілака (охоронця речей.— В. Н.) виражався не самий тільки подив... щоб не сказати прямо — підозра. Підозра ж могла відноситися лише до мене одного як іноплеменника, жадібного, як усі такого роду гості обителі, до всякого історичного мотлоху» [1, 343]. Щоб відвести від себе необгрунтовану підозру, Антонін на другий день навмисне залишив незамкненою свою келію й виставив на сонце власну валізу з речами, ніби для просушування [1, 343—344].

За словами Антоніна, в приміщенні, де він працював, після каталогізації була така картина: «В синодику Панагії книг, звичайно, вже не було, але підлога вся ще вкрита була обривками аркушів, цілими листами, зошитами і навіть цілими книгами... до того з'їденими сирістю, червою та мишами, а частково й вогнем, що ми не наважилися вносити їх у каталог» [1, 355]. Очевидно, у винагороду за працю монастир

подарував Антонінові окремі уривки або аркуші із давніх рукописів та деякі книги [79, 83]. Перед відходом із монастиря до Єрусалима Антонін 18 вересня 1870 р. в своєму щоденнику занотував: «...Послал Никандра (він разом із Антоніном приводив у порядок бібліотеку.— *В. Н.*) с старыми листами к скевофилаку... После обеда о. Григорий (скевофилак.— *В. Н.*) принес листы, но вытянул из числа их тот, что был с крупным письмом. Ходили в Панагию и библиотеку отыскивать отобранные книги, нашли их и взяли с собой» [79, 83]. На думку Б. Л. Фонкича, серед залишених Антоніну аркушів старовинних рукописів і були ті сім унікальних пергаменних листків, котрі тепер зберігаються в Києві [79, 83]. В описах книг, подарованих Капустінім Київській духовній академії або проданих Публічній бібліотеці, В. Бенешевичу не вдалося знайти ні однієї, привезеної з Сінаю [42, XVII]. Але принаймні в опису манускриптів Київської духовної академії немає жодних поміток про місце придбання будь-якої пам'ятки, одержаної від Антоніна. Знаменно, що протягом 1870/71 навчального року Капустін надіслав у дар для бібліотеки академії: «а) декілька листків давньої грецької папірусної книги, б) два аркуші палімпсеста грецького Євангелія століття IV або V, в) два маленьких аркушики сиріанського письма і г) аркуш грузинського письма» [45, 27]. В інвентарній книзі бібліотеки Київської духовної академії вони разом зареєстровані 19.III 1871 р., як згадувалося. Це повідомлення прямо в'яжеться з нотаткою Антоніна про старовинні аркуші, які приніс йому скевофілак, адже окремі уривки (аркуші) давніх текстів поступили від Капустіна до академії незабаром після його повернення з Сінаю. Занотований факт недвозначно вказує на те, що в монастирі св. Катерини у власність Капустіна потрапили не будь-які аркуші паперу, а уривки давніх текстів. Серед листків, що їх можна ідентифікувати як подаровані Антоніном у 1871 р., є

різної величини аркуші з середнім і з великим шрифтами. Наприклад, висота літер в пергаменному аркуші in folio з грузинським текстом — близько 3 міліметрів (Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, шифр: ДА/П 144), в пергаменному уривку-палімпсесті з грецького Євангелія V—VI ст. на двох аркушах in 8° літери мають висоту близько 5 міліметрів (там же, шифр: ДА/П 17). Отже, зауваження Капустіна про те, що скевофілак із відібраних уривків вилучив один аркуш з великим шрифтом, не означає, що на всіх інших листках був дрібний почерк. Висота літер ҚЛ — близько 5 міліметрів. Якщо глаголичні листки були серед інших уривків, одержаних Капустіним на Сінаї, вони щодо величини літер не виділялись. Не виключено навіть, що скевофілак забрав восьмий аркуш ҚЛ.

Очевидно, після відкриття пам'ятки Антонін вивчав її і пожертвував безцінний манускрипт академічній бібліотеці тільки тоді, коли дізнався, що в Києві організується Археологічне товариство та Археологічний музей, переконавшись, що там пам'ятка надійно зберігатиметься⁴.

Антонін ніде прямо не зазначив, де придбав глаголичний рукопис. Не пишуть про місце відкриття манускрипта й І. І. Срезневський та Г. В. Ягич, які ще за життя Антоніна публікували пам'ятку.

Церковно-археологічний музей, імовірно, не мав потрібних відомостей про більшість речей (не тільки рукописів), подарованих Капустіним. Через це М. І. Петров восени 1879 р. для одержання відомостей про них звернувся з листом до близького приятеля Антоніна, колишнього ректора академії, єпископа Філарета (Філаретова), який листувався з

⁴ Варто зазначити, що пергаменні рукописи в монастир св. Катерини перевезено з Джуванійського подвір'я (філії) Сінайського монастиря з Каїра [1, 344], отже, ҚЛ у свій час теж могли зберігатися в Єгипті.

Капустінім. У відповідь Філарет писав: «Добрый и любезный Николай Иванович!.. Вы озадачили меня вопросами о письмах о. Антонина. Помню, когда выезжал я из Киева, имел желание передать их Вам, но — вероятно — не передал. Куда я их девал, сам не знаю. Рыскаю (?) теперь в своих бумагах, но пока еще не нашел, да и отчаиваюсь, найду ли я их. Чтоб направить дело, сделайте вот что. Напишите на листок все вопросы, касающиеся предметов, поступивших в музей от о. Антонина, на которые желательно иметь ответы. Я пошлю их о. Антонину. Он не откажется дать на них ответ. Таким образом, хоть не скоро, но дело будет сделано. А без того Ваш указатель будет недостаточен. Между тем, поищу еще у себя...»⁵ Одержавши від М. І. Петрова список питань, Філарет відповів: «Дорогой и любезнейший Николай Иванович!.. Список пожертвованных о. архим. Антонина я получил. Но вот какая беда. В газетах я прочитал, что он вызывается в Петербург. Вследствие чего я списка Вашего не решаюсь послать в Иерусалим, а буду ожидать сведений о прибытии о. Антонина в Петербург; тогда пошлю к нему ближе. Но мне думается, что если он поедет на Одессу, то не минет Киева; в таком случае Вы будете иметь благоприятный случай на месте получить нужные сведения»⁶. Як закінчилася справа з одержанням відомостей про пожертвування Антоніна, не з'ясовано. Щоправда, через багато років, віддаючи належне недавно померлому Антонінові, учений секретар Археологічного товариства М. І. Петров писав: «Серед особливо важливих і цінних жертвувань його академії слід відзначити пам'ятку найдавнішої глаголитської писемності в пергаментних листках. Значення цієї пам'ятки, яка знайдена архімандритом

⁵ ЦНБ АН УРСР, Відділ рукописів, шифр: III, № 14000, с. 2.

⁶ ЦНБ АН УРСР, Відділ рукописів, шифр: III, № 14001, с. 1—2.

Антоніном на далекому (тобто віддаленому.— В. Н.) Сході, але яка тепер стала відомою під іменем «Київських глаголитських уривків», вже давно достатньою мірою оцінена вченими славістами...» [48, 452—453]. Філаретові, напевне, було відоме місце придбання КЛ. Його близький друг викладач Київської духовної академії І. Г. Малишевський у 1885 р. твердив: «Зробимо... зовсім не потрібне для фахівців, але не зайве для інших (як показав нам досвід) застереження: так звані *Київські уривки глаголиці* (курсив автора.— В. Н.) ... зовсім не київського, не руського походження. Вони дісталися музеєві тутешньої духовної академії із Сінаю, а де вони писані й звідки туди потрапили, це невідомо» [37, 408, виноска]⁷.

Учасник III Археологічного з'їзду (1874 р.) Й. Коларж згадував, що в Києві розповідали, ніби чернець київського Братського монастиря архімандрит Антоній (!) 1842 р. подорожував по Палестині і привіз із Єрусалима разом з іншими предметами й глаголичний рукопис; попередня доля манускрипта й те, як пам'ятка потрапила до Єрусалима, невідомі (автор при цьому підкреслює, що й Асеманієве євангеліє придбано 1736 р. в Єрусалимі) [104, 192—193]. У цьому повідомленні надто багато вигаданого: Антонін 1842 р. був студентом Київської духовної академії й нікуди не мандрував, а ченцем став тільки 1845 р. Дата 1842 р. придумана на підставі неправильно прочитаного дарчого напису Антоніна 1872 р. на форзаці книжечки з КЛ. Однак на Археологічному з'їзді в Києві, мабуть, розповідали, що сам рукопис походить із Єрусалима. У зв'язку з цим стає зрозумілим, чому І. І. Срезневський та пізніші видавці пам'ятки не писали, де відкрив

⁷ І. Г. Малишевський писав це у зв'язку з розглядом питання про походження глаголиці. Не виключено, що він спеціально з'ясував, де знайдено КЛ.

Антонін листки. І. І. Срезневський лише зауважив, що рукопис був доставлений із Єрусалима архімандритом Антоніном [70, 269].

Уже після смерті Антоніна О. І. Соболевський висловив здогад, що покійний бібліофіл придбав глаголичний уривок в Палестині або на Сінаї, які здавна приваблювали ченців із православних слов'ян; монахи привозили з собою й старослов'янські книги [64, 30]. Згодом О. І. Соболевський цікавився, чи є в Київській духовній академії які-небудь відомості про те, де А. Капустін знайшов пам'ятку⁸.

КЛ зберігалися в вітрині № 39 Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії аж до розформування його в 1923 р. Лише на нетривалий період за проханням Академії наук для потреб Відділення російської мови й літератури глаголичні листки були доставлені в Петербург [47, 84] (напевне, у зв'язку з підготовкою їх до друку).

У покажчику предметів Церковно-археологічного музею наша пам'ятка описана під № 181 [54, 58] (він позначений на наклейці в книжечці).

Разом з іншими рукописами, що знаходилися в вітринах Церковно-археологічного музею, КЛ у 1923 р. передано у Відділ письма й друку новозаснованого Лаврського музею. Пам'ятку зареєстровано в списку цього відділу під № 46. У загальному каталозі Лаврського музею КЛ значилися під № 19264 [95, 61—62] (обидва номери написані на наклейці на четвертій паперовій сторінці).

У 1934 р. КЛ передано в Державну бібліотеку Всеукраїнської АН (тепер Центральна наукова бібліотека АН УРСР — ЦНБ АН УРСР). З цього часу пам'ятка зберігається у Відділі рукописів ЦНБ АН УРСР, шифр: ДА/П 328 (цей номер написано на першій сторінці форзаца).

⁸ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, шифр: III, № 20418, с. 2.

Небагато дослідників КЛ вивчали пам'ятку за оригіналом. Із відомих славистів текст безпосередньо студіювали І. І. Срезневський, Г. В. Ягич [50, 452], М. К. Грунський [52, 21], Й. Й. Хамм. Порівняно детальний опис її зробили І. І. Срезневський, М. К. Грунський, Й. Й. Хамм. Докладно опрацював пам'ятку бібліограф М. В. Геппенер. Але деякі характерні особливості рукопису зазначені дослідниками не враховували. Використовуючи спостереження цих учених, даємо новий опис пам'ятки, концентруючи увагу на деталях (і відомих і виявлених нами), які не може передати жодне факсиміле.

Київські листки зберігаються в картоновій оправі (висота 15,2 см, ширина від корінця 11 см, корінець близько 0,7 см), обтягнутій високоякісним темно-зеленим сап'яном, на якому золотом витиснено орнамент. Кутки сап'яну протерті настільки, що проглядає картон. Підтертий сап'ян і на зовнішніх краях обкладинки. Все це вказує на те, що впродовж ста років пам'ятку багато разів брали в руки (особливо коли вона знаходилася в експозиції Археологічного музею). Оправу зроблено восени 1870 р. в Єрусалимі, як про це пише сам А. Капустін [79, 82].

Форзаци виготовлено з блискучого жовтавого паперу. У верхній частині форзаца, приклеєного до обкладинки, написано червоним чорнилом «Інв. 19264» (під цим номером КЛ зберігалися в Лаврському музеї), олівцем — «П.328» (номер, під яким пам'ятка описана в М. І. Петрова; це тепер шифр, під яким зберігається пам'ятка в ЦНБ АН УРСР). У верхній же частині хімічним олівцем зазначено: «Кієвскіє Глаголическіє листки (7 лл)». Посередині — печатка Лаврського музею.

На першій сторінці форзаца рукою А. Капустіна зроблений дарчий напис: «Въ Библиотеку Кіевской Духовной Академіи. Іерусалимъ. 2 Маія 1872 г.» Третю цифру в даті — 7 іноді помилково сприймали то як 4,

то як 6. Безпосередньо над словом «Кіевской» та під словом «Іерусалимъ» на віддалі близько 2,5 см папір світліший і виділяються ніби підтерті місця. Під словом «Іерусалимъ» маємо начеб залишки голубого чорнила.

Друга сторінка форзаца чиста. Чистими є перша й друга сторінки заднього форзаца.

Після переднього форзаца і перед заднім форзацом знаходяться відповідно два аркуші матового світло-коричневого паперу. Перші два листки паперу розліновані олівцем (на стор. 1—3 віддаль між лініями — 1 см, на стор. 4 — 0,4 см). На першій сторінці кириличними й глаголичними літерами Антонін написав: «Алфавитъ глаголическій». Глаголичний алфавіт та кириличні відповідники глаголичних букв уміщено на стор. 1—3. Унизу третьої сторінки глаголичними літерами Капустін зазначив: «Іерусалімъ. Антонинъ». У верхньому кутку третьої сторінки наклейка з написами: вгорі червоним чорнилом — «Інв. 19264», посередині чорним — «№ 181», внизу — червоним чорнилом — «№ 46» (значення цих цифр див. вище).

Унизу четвертої паперової сторінки міститься Антонінова спроба кириличної транскрипції (неточно) благовіщенської молитви з першої пергаменної сторінки КЛ.

Відповідно два паперових аркуші повторюються перед заднім форзацом. Їх перша — третя сторінки чисті: внизу четвертої сторінки рукою Антоніна зазначено: «Въ сей книжкѣ семь пергаменныхъ листиковъ».

Верхні й нижні обрізи форзаців та інших паперових аркушів підігнано до обрізів пергаменних листків. Бокові обрізи переднього форзаца і перших двох паперових аркушів — рівні й не підігнані до обрізів пам'ятки. Відповідні обрізи заднього форзаца й двох інших паперових аркушів зроблені нерівно й наближені до конфігурації пам'ятки.

Верхній обріз останніх двох паперових листків при оправленні позолочено.

Описані вище паперові аркуші є наче внутрішньою обкладинкою для пергаменної пам'ятки.

Дотеперішні дослідники КЛ не звернули уваги на одну важливу деталь. На висоті 6,5 см форзаців і вставлених у кінці паперових аркушів та пергаменних аркушків пам'ятки біля самих країв зовнішнього боку навіть неозброєним оком видно проколи, зроблені якимось дуже тонким знаряддям. На першому пергаменному листку проколи знаходяться на висоті 6 см і 7 см, а на другому — на висоті 6 см і 6,5 см. На початкових паперових аркушах (форзац і листки з глаголичним алфавітом), а також на першому й другому пергаменних аркушах на висоті близько 8,3 см від низу спостерігаються такі самі проколи. Зрозуміло, проколи зробив палітурник. Але чому? Гадаємо, листки пергамену до оправлення були дуже пожолоблені. Перед оправленням їх скріпили із зовнішнього боку й спробували під пресом випрямити. Щоправда, пергамен зберігає хвилястість і тепер. Важливо відзначити, що «рельєф» хвилястості точно повторюється на всіх без винятку листках, що свідчить про їх спільну долю й зберігання разом протягом дуже тривалого часу.

Глаголична пам'ятка налічує сім пергаменних листків. Шість аркушків її скріплено разом у вигляді зошита, сьомий відірваний від решти. Він не має своєї пари — восьмого листка. Перший листок нічим не приєднаний до інших, вільно виймається з книжки, хоча при оправлянні її він, здається, був приклеєний смужечкою паперу до одного з паперових аркушів, вставлених у книжку.

Лівий край листка загалом нерівний. Виходячи з цього, поодинокі палеографи вважають, що перший і восьмий аркуші відділились унаслідок перетирання пергамену на корінці [62, 18]. Та принаймні в двох місцях (на висоті приблизно 4,3 см—5,5 см і 6,3—7 см) під лупою видно ділянки, відрізані гострим предметом (ножицями, ножем).

Пергаменні листки тричі пропагіновано арабськими цифрами. Всі пагінації нові.

Перша пагінація аркушків зроблена олівцем внизу на лицевих сторінках досить віддалено від правого кутка листків. Належить вона, ймовірно, палітурникові.

Удруге листки пропагінував чорним чорнилом А. Капустін після реставрації пам'ятки (деякі цифри написано на паперових реставраторських смужках).

Третю пагінацію зроблено олівцем у правому кутку лицевих боків аркушів. Впадає в око те, що цифра 1 у цій пагінації тепер знаходиться в лівому кутку зворотного боку першого аркуша. Це сталося тому, що, коли проставлялися цифри на сторінках, зворотний бік першого листка був на місці лицевого і до того ж перевернутий верхом униз. Людина, котра так пагінувала листки, не була обізнана з глаголичним письмом. Кому належить пагінація, невідомо. На фото-відбитках Г. Ягича цього сторінкування немає.

Усі сім листків — добре оброблений, тонкий пергамен. Листки 1, 2, 3, 5, 7 цупкі, пружні, нагадують пластинки із сучасних штучних матеріалів. Після натискання на підвищену (пожолоблену) частину вони видають характерний звук.

Сторона пергамену, що вироблена із внутрішнього боку шкіри (від м'яса) [62, 16], у листків 1, 2, 3, 6, 7 має жовтуватий колір, вона добре виглянцювана й при відповідному освітленні виблискує. Другий бік пергамену листків 2, 3, 6, 7 теж майже матовий, трохи шерехатий, сірого кольору.

Пергамен серединних листків більш еластичний, але також цупкий. Одна з відповідних сторін зазначених листків теж виглянцювана, але верхня частина п'ятого листка шерехата, а в четвертого шерехатість відчувається на всій верхній половині. Глянцева частина пергамену й тут має жовтуватий колір, а матова — сірий. Матовими й шерехатими є відповідні сторони першого листка.

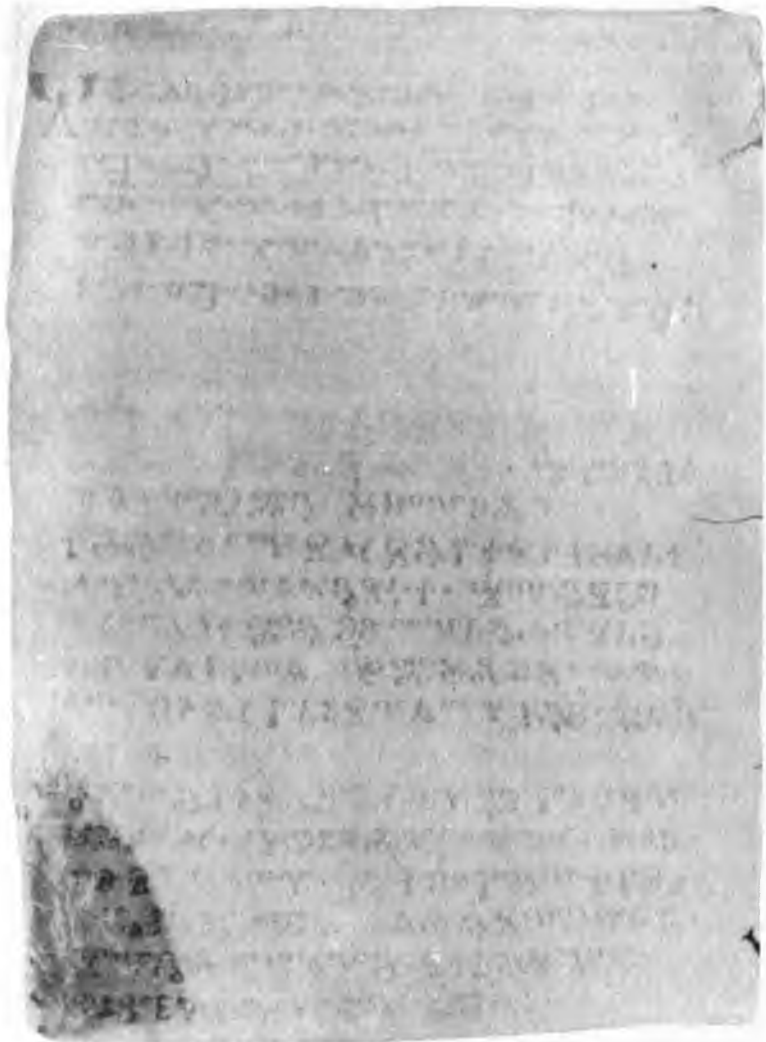
Глянцевий бік мають сторінки 1 зв., 2, 3 зв., 4, 5 зв., 6, 7 зв. і відповідно шерехатіший — 1, 2 зв., 3, 4 зв., 5, 6 зв., 7.

Отже, пергамен у зошит скомпоновано так, що глянцева сторінка розташована поруч із сусідньою глянцевою, а шерехата — поруч із шерехатою. В цьому відношенні у КЛ відбивається звичай найдавніших часів, зокрема VIII—X ст. [15а, 37].

Пергамен непогано зберігся. Лише вище нижніх кутків першого, четвертого й п'ятого аркушів більш еластичний пергамен струхлявів (очевидно, від вологи), тому невеликі шматочки від нього повідпадали. Трухлявість особливо помітна з матового боку пергамену (сторінок 1, 4 зв., 5).

На всіх пергаменних аркушах, крім четвертого й п'ятого, є наскрізні горизонтальні тріщини на висоті 6,7—7 см. На серединних — четвертому і п'ятому — листках на цій висоті помітна досить велика дірка. Крім цього, на однакових висотах різних листків біля корінця яскраво виділяються інші дірки. Тріщина й отвори біля корінця свідчать про те, що первісно листки були скріплені в зошит не в тих місцях, де тепер. А це зайвий раз вказує на однакову долю всього збереженого матеріалу. Пошкодження аркушів біля корінця були позаклеювані поздовжніми смужками жовтого паперу при реставрації пам'ятки в Єрусалимі. Ці смужки на аркушах 2 зв., 3 зв., 5 закривали окремі літери, тому (невідомо, коли і де) хтось із перших дослідників КЛ у відповідних місцях зняв частини смужок. У фотовиданні Г. Ягича на зазначених сторінках літери вже звільнені від наклейок. Поверх жовтої смужки на першому пергаменному листку наклеєна нова сіра смужка (у фотовиданнях Г. Ягича та М. Грунського вона не фіксується).

На лівих полях листків, особливо серединного четвертого аркушика, видно ліву лінію старого згину (дві лінії на старому згині виникли від того, що зошит

Сторінка 2 зв. Київських глаголичних листків
в інфрачервоному промінні.

був скріплений товстою ниткою). По правій лінії старого згину зшив листки палітурник XIX ст. І саме по цій лінії тепер проходять вертикальні тріщини між парами листків від верхнього й нижнього країв рукопису до відповідних проколів.

Старий «згин, як видно з порівняння його з вертикальними лініями лініювання (також далеко не завжди правильний), був більш-менш рівний, тоді як теперішній перегин трохи скісний і навіть не зовсім однаковий для окремих аркушів» [62, 17].

Біля нижнього місця згину на листках четвертому й п'ятому виявлено червоточину (явно пізня: наклеєна в XIX ст. жовта смужка паперу також пошкоджена).

По другій від краю вертикальній лінії, зробленій гострим предметом для визначення зовнішнього поля й місця для ініціальних букв, на п'ятому листку проходить тріщина від низу аж до 13-го рядка включно. Раніше вона доходила тільки до 5-го рядка, як видно з фотовидання КЛ Г. В. Ягича.

Зовнішні краї першого і, звичайно, четвертого і п'ятого аркушів мають щербинки через випадіння невеликих шматочків струхлявілого пергамену.

Більшість поверхні листків чиста, хоча на деяких із них спостерігаються різного походження плями. Наприклад, досить велика світла пляма знаходиться посередині зворотного боку першого аркуша. Між 8-м і 9-м рядком згори п'ятої сторінки спостерігається жовтава пляма від воску свічки, а між 8-м і 9-м рядком знизу видно наскрізну темну пляму від жирної речовини (можливо, олії).

Біля самого обрізу лицевого правого боку другого листка на рівні 1—9-го рядків зверху виявлено лінію, зроблену олівцем (напевне, олов'яним). Лінія має металевий відблиск. Вона зроблена без лінійки. Коли і хто зробив лінію, не вдалося встановити.

На червоних літерах 9-го рядка зворотного боку першого аркуша і 11-го рядка лицевого боку другого

неозброєним оком видно дзеркальні відбитки частин коричневих літер. Відповідні коричневі літери 10-го рядка звороту першого боку аркуша та особливо 10-го рядка лицевого боку другого аркуша мають полинялий вигляд. Цей факт також указує на довготривале перебування тепер відірваного першого аркуша разом із зшитим із рештою листків другим аркушем.

На нижніх кутках усіх аркушів видно залишки змитої коричневої речовини. Особливо добре виділяються крупинки її на шерехатих сторінках. Дослідники КЛ вважають, що це — залишки нашарування бруду [62, 19]. Проте це можуть бути залишки клею. Первісне нашарування бруду було значне. При зніманні його з поверхні пергамену з метою виявлення під ним букв було пошкоджено й розмито старовинний текст. Це явно робив не фахівець, який, зволожуючи бруд, залишив плями на пергамені. Від розмивання чорнила (?) на деяких аркушах (1—5) залишилися брудно-сині плями⁹. На жаль, на чорно-білих фотографіях Г. Ягича не можна розібрати, чи були під час його роботи над КЛ ці плями в нижніх кутках аркушів. Але теперішньої плями на рівні 7-го рядка шостого листка у виданні Г. Ягича не видно. На аркушах 6—7 сухий бруд обережно зішкрябано, тому тут немає плям і на очищених місцях текст досить добре зберігся.

На лицевому й зворотному боках листків першого, другого, сьомого, на зворотному боці шостого листка виявлено виразний коричневого кольору бруд. Він може походити від пилу, кіптяви або навіть клею. Це забруднення давнє, його засвідчують і фотографії КЛ, опубліковані 1890 р. Г. Ягичем. Можливо, таке забруднення було на всіх полях рукопису. Не виключено, що наша пам'ятка була захована всередині

⁹ Очевидно, бруд (клей?) з пам'ятки хтось пробував зняти за допомогою реактивів, які вступили в хімічну реакцію з чорнилом.

якоїсь книжки або в оправі рукопису. Малоймовірно, щоб КЛ служили макулатурою для оправи. Забруднення існувало й до оправляння листків: у деяких місцях смужки паперу, наклеєні палітурником, закривають цей бруд.

Користування пам'яткою протягом останніх ста років призвело до деяких пошкоджень пергамену, особливо зовнішнього краю першого листка, який на фотографіях у Г. Ягича [100] та М. К. Грунського [12] майже рівний по всьому зовнішньому обводу, без зазублин, а тепер має обриви у верхньому й нижньому кутках і горизонтальні розриви пергамену на рівні 5-го, 8-го й 11-го рядків знизу. Теперішнього вищерблення орнаменту на рівні 1-го рядка знизу п'ятого листка у виданні Г. Ягича немає. Як видно з фотопублікації Київських листків Г. Ягича, в 80-х роках ХІХ ст. нижній зовнішній куток сьомого листка був цілий.

На четвертому листку на рівні 5-го рядка з зовнішнього боку ледь тримається смужка пергамену, що відірвалася від листка на рівні 7-го рядка знизу по вертикальній лінії, проведеній у давнину при розлінуванні пергамену. На фотографії Г. Ягича тут пергамен цілий.

При підганянні листків до розміру книги, в якій вони зберігалися, або при усуванні бруду з полів рукопису для надання йому належного вигляду пам'ятку обрізано.

При обрізуванні в деяких місцях текст було пошкоджено, особливо перші верхні рядки, зокрема аркушика п'ятого, на звороті якого від заголовка залишилися тільки нижні частини кількох букв.

Конфігурація обрізу всіх листків загалом однакова, але в найдрібніших деталях не збігається, бо листки обрізували в незшитому вигляді не надто гострими ножицями і під час обрізування листки, мабуть, рухалися.

Пам'ятку обрізували, очевидно, від зовнішніх кутків трохи навскіс до корінців, де пергамен був особливо пошкоджений. Унаслідок цього висота листків біля корінця менша, ніж у зовнішній їх частині: біля кореня від 13,5 см до 14 см, на зовнішніх краях від 14 до 14,4 см. Ширина КЛ — від 10,2 до 10,8 см.

Пергамен розліновано гострим предметом, віддаль між лініями — 0,5 см. По краях кожної сторінки проведено по дві вертикальні лінії (віддаль між ними 0,5 см), в рамках яких мав бути текст. Лицевий бік лінування знаходиться на стор. 1 зв., 2 зв., 3 зв., 4, 5 зв., 6, 7. Витиснені лінії добре видно на другому боці сторінок, за винятком першого листка, де вони помітні тільки в верхній частині. Таким чином, у КЛ чергуються сторінки з заглибленою лінією (умовно називається — г) і сторінки з випуклою лінією (+г). Цей порядок порушують тільки серединні листки (сторінки 4—5 зв. мають — г, 4 зв.—5 — +г).

Розташування сторінок рукопису, при якому протилежні сторінки були однакові щодо «тканини», але різні з погляду рельєфу лінування, характерне для західноєвропейських кодексів кінця VIII — початку IX ст. У Паннонії звичай такого компонування пергаменних зошитів міг затриматися й довше.

Закономірність складування й лінування пергамену в різні епохи й можливість датування манускриптів залежно від способу розташування в них сторінок з —г і +г відкрив у 1928 р. американський дослідник Е. К. Ренд. Вона була перевірена на багатьох старовинних кодексах VI — IX ст. [91а, 16].

Давно звернено увагу на те, що літери в КЛ (стор. 1 зв.—7 зв.) писані не на лінії, а під нею; букви ніби підвішено. Допускається, що підвішене письмо є початковою формою глаголичного письма, тому КЛ у генетичному (а може, й хронологічному) відношенні дуже близькі до перших пам'яток глаголиці [62, 15].

Письмо першої сторінки в цьому відношенні відрізняється від усіх інших. Воно наче писане на лінії.

У пам'ятці акуратно витримано праві краї тексту. Звичайні літери рядків починаються від другої вертикальної лінії. Праві краї ініціальних букв лише зрідка трохи виходять за другу вертикальну лінію.

Колір і густина чорнила не скрізь однакові.

Перша сторінка написана характерним почерком негустим чорнилом, яке має тепер коричневий колір. Місцями чорнило справляє враження вилинялого. Мабуть, певний час пам'ятка була розгорнута саме на цій сторінці при зберіганні в Церковно-археологічному музеї в Києві.

Помітно відмінним почерком і густішим чорнилом написаний текст на сторінці 1 зв., перша й друга молитви на сторінці 2 зв. Але розкритий текст сторінок 1 зв.—2 у вітрині музею місцями побляк, тому колір чорнила тут і темно-коричневий, і світло-коричневий.

Трохи іншим почерком написана решта пам'ятки, починаючи від другої молитви сторінки 2 зв. і до кінця. Коричнєве чорнило тут середньої консистенції, місцями темне, місцями світліше або вилиняле. Колір чорнила перших двох рядків другої молитви на сторінці 2 зв. (крім останнього слова) відрізняється від інших бляклістю. Два почерки в місалі визначають різні дослідники, в тому числі М. К. Грунський, який найдетальніше розглянув палеографічні особливості КЛ [11]. Стислий опис відмінностей у накресленні літер обох почерків подав Г. Ягич [83, 122].

В одинадцяти літерах першого рядка сторінки 5 зв. помітне наведення тексту більш темним коричневим чорнилом по світлішому.

На першій сторінці КЛ у 15-му рядку літери 9—17 писано по стертому (зіскобленому), а в 18-му після сьомої букви стерто (зіскоблено) якусь літеру.

Витертої букви (ні повністю, ні частково) на початку останнього рядка на сторінці 1 зв., яку відзначає Й. Й. Хамм [94, 71], ми не спостерегли при освітленні тексту ультрафіолетовим та інфрачервоним промінням. Враження витертої літери справляє не зняте з пергамену забруднення.

Заголовки мес і молитв скрізь написано червоною фарбою.

Перший писар літургійної частини КЛ (стор. 1 зв.— 2 зв., меси в дні св. Климента і св. Феліцитати) ініціальні літери писав тим же чорнилом, що й увесь текст. Другий писар цієї частини пам'ятки (стор. 2 зв.— 7 зв.) ініціали зробив червоною фарбою.

На першій сторінці першого листка написань червоною фарбою немає.

Червона фарба всюди густа. В деяких місцях під лупою видно рельєфність букв. Рельєфність їх відчувається й при дотику, зокрема на сторінках 1 зв., 2, 2 зв., 3, 5 зв., 6, 7.

У заголовках першого писаря (стор. 1 зв.— 2 зв., перша молитва) червона фарба наче вилиняла, поблякла. У заголовках та ініціалах другого писаря (стор. 2 зв.— 7 зв.) колір чорнила яскравий, іржаво-червоний чи цегляно-червоний (рудий). Структура барвника в обох писарів однакова. М. Г. Геппенер допускає, що в обох частинах місалу вживалася та ж сама фарба — сурик, але розчин і чорнило кожен переписувач робив окремо [62, 20].

Початок меси на третій сторінці відзначений на полі коричневим шестиконечним значком (*), а на п'ятій і сьомій — червоним.

У зв'язку з тим, що деякі слависти висловили сумніви щодо автентичності пам'ятки, було здійснено хімічний аналіз барвників КЛ.

Співробітники лабораторії судово-технічних досліджень документів Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Т. І. Мороз і Ю. П. Попов

встановили, що чорнило пам'ятки відноситься до групи залізо-галових барвників.

З метою детального визначення хімічного складу чорнил КЛ зроблено їх дослідження в проблемній лабораторії радіофізичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. У склад групи, яка досліджувала барвник пам'ятки, входили працівники університету член-кореспондент АН УРСР М. Г. Находкін, доктор юридичних наук В. Г. Гончаренко, кандидат фізичних наук Г. О. Зиков, ст. інженер В. Т. Матвеев, співробітник Київського інституту судових експертиз Ю. П. Попов, ст. науковий співробітник Інституту мовознавства АН УРСР В. В. Німчук і завідуючий Відділом рукописів ЦНБ АН УРСР М. П. Візир.

Для визначення атомного складу чорнил було використано метод мас-спектрометрії. Аналіз провадився за допомогою сфокусованого на поверхню речовини імпульсу лазера в умовах надвисокого вакууму, досягнутого безмасляними засобами відкачування, що в цілому повністю виключає будь-які випадкові забруднення об'єкта дослідження сторонніми елементами. Розроблений у Київському державному університеті метод локального мас-спектрального аналізу різноманітних домішок у будь-яких зразках (крім рідин), відзначаючись універсальністю й високими фізико-технічними характеристиками, дає необхідні відомості про якісний і напівкількісний локальний вміст елементного й газового складу в речовинах.

Для аналізу використано мікропроби чорного барвника з сторінок 1, 2 зв. і 5 зв. та червоного барвника з сторінки 7 Київських глаголичних листків.

Для зіставлення взято мікропробу чорнила з уривка Слєпченського апостола XI—XII ст., який зберігається у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР у Києві, та з листа В. Ганки 1845 р., що зберігається там же.

Handwritten text in a highly stylized, mirrored Glagolitic script, characteristic of the 11th-century Kievian manuscripts. The text is arranged in approximately 15 horizontal lines across the page. The script is dark and appears to be a form of Church Slavonic. The paper is aged and shows some wear and tear, particularly at the edges.

Сторінка 1 зв. Київських глаголичних листків в ультрафіолетовому промінні.

У червоному барвнику КЛ виявлено багато свинцю, отже, червона фарба в пам'ятці — це сурик.

Порівняльний аналіз чорнила показав суттєву різницю атомного складу барвників першої сторінки, з одного боку, і сторінок 2 зв. та 5 зв.— з другого. У чорнилі першої сторінки, зокрема, відсутні такі елементи, як ітрій, мідь, алюміній, магній, кобальт, що ними характеризується чорнило сторінок 2 зв. і 5 зв. Отже, перша сторінка заповнена не тоді, коли решта сторінок КЛ. Відмінний почерк, чорнило і мовні особливості переконливо свідчать про те, що текст цієї сторінки — пізнішого походження. Склад чорнила Сlepченського апостола дуже подібний до складу чорнила основної, давньої частини КЛ (сторінок 2 зв. і 5 зв.): у ньому виявлено, зокрема, ітрій, мідь, алюміній, магній, кобальт. Це може вказувати на походження обох пам'яток із одного регіону. Наявність ітрію в чорнилах КЛ і Сlepченського апостола дуже показова, оскільки ітрій — рідкісноземельний елемент. Ітрію, алюмінію й кобальту немає в чорнилі листа В. Ганки — гаданого складача КЛ.

Співробітники Лабораторії судово-технічних досліджень документів Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції УРСР Т. І. Мороз і Ю. П. Попов провели мікроскопічне обстеження Київських глаголичних листків (мікроскоп МБС-2 із збільшенням у 25 разів) у розсіяному, косонаправленому й прохідному освітленні (контрастуючі світлофільтри ЖС-3, ЖС-12, ОС-14); дослідили пам'ятку за допомогою електронно-оптичного перетворювача та шляхом фотографування у відбитому ультрафіолетовому (лампи СВД-120, світлофільтри УФС-8) та інфрачервоному (лампа К-22, світлофільтри ИКС-1) промінні, зробили дослідження й фотографування видимої люмінесценції, збуджуваної ультрафіолетовим випромінюванням (лампи ПРК-2, СВД-120, первинні світлофільтри УФС-8, вторинні

світлофільтри СС-5, ЖС-3). Вони відзначають, що в ультрафіолетовому промінні в КЛ спостерігається уконтрастнення рукописних знаків; пергамен люмінесцює під дією ультрафіолетового випромінювання, а барвник знаків інтенсивно поглинає як ультрафіолетове випромінювання, так і світіння пергамену. При цьому жодних знаків, крім тих, що читаються в звичайних умовах, не виявлено.

У відбитому інфрачервоному промінні контрастність літер у порівнянні з їх контрастністю у відбитому ультрафіолетовому промінні значно зменшується; на нижніх зовнішніх кутах сторінок спостерігається уконтрастнення слабо видимих штрихів знаків, частково усувається забруднення, виявляється точна межа дії на листки якоїсь речовини. Провадилося також вивчення люмінесценції КЛ в червоній та інфрачервоній частині спектра (світлофільтри КС-15, КС-17, КС-18), збуджуваної синім світлом теплових ламп (кіноламп К-22, рідкий світлофільтр 10-процентного розчину сірчаної кислоти міді завтовшки 20 мм) й випромінюванням лазера ЛГ-38 (довжина хвилі генерації 0,63 мкм, потужність випромінювання — 50 мвт), але яких-небудь люмінесціюючих знаків, що не входять в малюнок тих, які читаються, при цьому не виявлено.

Таким чином, у КЛ немає жодних елементів палімпсеста.

Перша сторінка КЛ відрізняється від решти й особливостями правопису (фонетики). Тут спостерігається $\text{ь} > \text{є}$, поплутання ь та ѣ , юсів, занепад їх, ь тощо (*денъ* замість *дньь*, *б [лгоо] бразьно* замість *-образьно*, *поставитѣи* и замість *поставитѣ и* в уривку з Апостола, *оуп [ѣва] щца* замість *оуп [ѣва] шштѣи*, *всѣхъ* замість *всѣхъ* у молитві). Через це її закономірно датують XII ст. і пізніше.

Відмінний від решти тексту пам'ятки й характер письма першої сторінки. Воно тут не «підвішене»

до ліній. Рядки пишуться вільно і почерк більш ку-
тастий, менш акуратний, ніж на наступних сторін-
ках. Впадають в око різні написання літери на позна-
чення *e*: на першій сторінці вона має вигляд, що
нагадує *э* з одною перекладиною (язичком), на інших
сторінках — із двома. Помітна також відмінність у
написанні букви, що відповідає кириличній *м*.

Мабуть, перша сторінка первісно була залишена
чистою для наступної ілюстрації (мініатюри) або як
захисна.

Й. Хамм припускає [94, 118], що увесь текст
КЛ міг бути написаний однією рукою від першої
до останньої сторінки, але аргументи відомого славіста
не видаються переконливими, бо почерки й хімічний
склад чорнил першої сторінки й решти тексту різні.

Дослідники підкреслюють виняткове значення КЛ
для слов'янської палеографії. Вони хоч і написані
на популярному в VIII—IX ст. малому (в X ст.
трохи більшому) форматі пергамену, почерк залишився
старим — напівкруглий маюскул. А це свідчить про
давність пам'ятки (переписувачі ще не звикли ви-
дозмінювати почерк згідно з величиною аркушів,
помітно відрізняти заголовні букви від звичайних)
[84, 138—139].

Видатний славіст Г. Ягич зробив докладний
аналіз графіки пам'ятки [100, 31—43]. Палеограф
визначає в почерку КЛ не зовсім круглий (напівкруг-
лий) найдавніший тип глаголичного письма [83,
119]. О. Неделькович називає глаголицю КЛ класич-
ною напівкутастою [124, 19].

Порівняльне вивчення глаголичних пам'яток при-
вело М. К. Грунського до висновку, що накреслення
букв у КЛ здебільшого є найдавнішим. «Це свого
роду глаголичний устав», — пише він [11, вип. 2, 54].
До думки про найдавніший тип глаголичного письма
КЛ пристали інші славісти [23, 361], зокрема Й. Курц
[57, 306] і А. С. Львов [57, 319].

До характерних особливостей КЛ відносять трояке позначення *i*, введене в слов'янську орфографію Кирилом-Костянтином. Буква, що транскрибується за допомогою знака *l*, вживалася для позначення *i* в усіх позиціях. Після приголосних вимовлялася як *i*, але на початку та в середині слова після голосних вона позначала йотований звук (*jb*, *ji*). Літера, яку передають через *i*, означала також нейотований *i* на початку префіксів та коренів слів. А буква, яку звичайно транскрибують через кириличну *u*, позначала голосний, фонетично відмінний від звичайного *i*. Вона входила в сполуку на позначення *ы* та вживалася на місці подовженого (напруженого) *ь*. Невеликі відхилення від цих правил виникли при переписуванні пам'ятки [135, 200—216].

Орфографічна система КЛ відноситься до чітко унормованих [125, 81].

Місальна частина КЛ — єдина старослов'янська пам'ятка з розвинутою системою надрядкових знаків. На першій сторінці КЛ, явно пізніший, таких знаків немає.

Старовинністю й оригінальністю виділяється система скорочених написань КЛ [91, 491—495].

Одне скорочене написання КЛ залишилося не виявленим, тому досі інтерпретується помилково. Маємо на увазі *до*, яке фіксується після більшості заголовків префаций (3, 14, 18, 22, 25, 30). Для Г. Ягича — це переклад латинського *usque* «до, аж до». За Г. Ягичем, і автори найновішого словника старослов'янської мови сприймають це *до* як прийменник, що виконує обмежувальну функцію — «ante locum citatum: ... прѣфациѣ. до вѣчнѣи б(о)же...» [130, I, 489].

У результаті зіставного вивчення старослов'янського й латинського текстів з'ясувалося, що таке *до* завжди співвідноситься із скороченням UD Падуанського кодексу. В інших давніх місалах, наприклад

у сакраментарії Леона (VII ст.), у відповідних випадках засвідчується словосполука, напр.: “*Vere dignum. Merito etenim...martyrum...*”¹⁰, тобто «істинно (справді) гідно (є), достойно (є), подобає». Слов’янський місал фіксує переклад тільки другого латинського слова *dignum* — «достойно», причому скороченого на перших двох буквах. До скорочення перекладача спонукав латинський текст. Скорочення UD спостерігається тільки в найдавніших латинських місалах (ми не знайшли їх у друкованих збірниках мес XV—XVIII ст.). Переклад його в слов’янському місалі ще раз свідчить про стародавність КЛ.

Інтерпункції КЛ Р. Якобсон приписує ритмомелодійну функцію [102, 51].

Зміст КЛ правильно визначив перший їх дослідник І. І. Срезневський.

Текст, що займає три чверті першої сторінки, дослідник назвав уривком з апостольських читань: глава XIII, вірші 11—14 та глава XIV, вірші 1—4 з послання апостола Павла до римлян [68, 490]. Щоправда, це не уривок, а повне апостольське читання, що починається словом *братиѣ*. Його, наприклад, знаходимо в недавно відкритому Єнинському апостолі XI ст. [39, 25] (у східнохристиянському обряді цей уривок із Апостола читається в сиропусну суботу). Звичайно, І. І. Срезневський відзначив, що йдеться про уривок із давнього слов’янського Апостола (перекладеного з грецької мови), тому й зівставив цю частину КЛ з Охридським апостолом та так званою Македонською книгою апостольських читань [68, 491—493]. Згодом Г. Ягич спостеріг близькість тексту читань КЛ із Шишатовачьким апостолом. Проте він звертає увагу на те, що у поєднанні з наступною молитвою уривок з Апостола мав функціонувати в рамках латинського обряду

¹⁰ Цит. за статтею Й. Коларжа [103, 340].

[100, 56 — 57] (читається на свято благовіщення [94, 26], як і написана нижче в КЛ молитва).

Як явно пізніший текст, ніж місал КЛ, апостольське читання пам'ятки мало привертало і привертає до себе увагу славістів. Точний відповідник його ще треба пошукати. Ясно одне: в КЛ уміщено дуже давній переклад Апостола, але в його правописі відбивається порівняно пізня доба.

Кінці рядків у пам'ятці обрізані, але втрачені частини тексту легко відновити, крім шостого рядка, де реконструйована І. І. Срезневським (а за ним і Г. Ягичем) форма *козьлогр[ан]иими* викликала сумнів у Й. Хамма, котрий твердить, що в кінці рядка не вистачає чотирьох літер, тому він реконструює слово *козьлогр[элан]иими* (корінь *грэл-*) [94, 27]. Беручи до уваги те, що в більшості слів на цій сторінці бракує трьох-чотирьох букв, і в даному випадку доцільно при реконструкції виходити з втрати більшої частини слова. Здається, реконструкцію Срезневського — Ягича, до якої пристаємо, можна уточнити — *козьлогр[аѣн]иими* (пор. болг. *гряя* «говорити, балакати», сербохорв. *грајати* «кричати, галасувати, говорити», *граја* «галас, гомін, крик (людей, птахів)», словен. *ггајати* «лаяти», д.-рус. *граіати* «каркати», рос. діал. *гряять* «кричати; сміятися; говорити та ін.», укр. *згряя* «група тварин, що тримається разом»). У більшості старовинних текстів Апостола [7] відповідно до *козьлогр[аѣн]иими* засвідчується лексичний варіант *козьлогласовании(ми)*, але в одній із редакцій, представленої Толстовським апостолом XIV ст., фіксується варіант *играницьмь*, що, імовірно, виник на основі слова *границьмь*.

Унизу першої сторінки КЛ написано молитву до св. Марії. Г. Ягич перший точно встановив, що в нашій пам'ятці — переклад із латинської мови молитви, яка звучить у день свята благовіщення. Він на підставі латинського тексту з “*Liber Sacramentorum*

Gregorii Magni” відновив утрачений слов'янський текст у кінці рядків [100, 57].

Список слов'янського перекладу щодо мови й правопису повністю вкладається в рамки церковнослов'янського письменства XII ст. і пізніше (ѣ на місці ь, занепад редукованих, поплутання ѣосів). Та й почерк його характеризується як хорватський кінця XI — початку XII ст., хоч хорватська редакція старослов'янської мови в ньому не проведена [100, 58].

Зміст тексту на решті сторінок КЛ (1 зв.— 7 зв.) встановив І. І. Срезневський. Це — зібрання західнохристиянських мес — місал, перекладений із латинської мови [71, 569].

Оскільки в КЛ відбивається західний християнський літургичний тип і обряд, дослідники пам'ятки звертали увагу виключно на латинські місали, шукаючи в них текст, який перекладено старослов'янською мовою. Раннє середньовіччя відзначалося літургичною різноманітністю, і так звана літургія св. Петра була відома і правилася IX ст. у слов'янській Македонії. Допускається, що св. Мефодій залишив у Моравії деякі римські літургійні традиції, незважаючи на те, що ввів там візантійську обрядність [63, 109 — 115]. Пошуки латинського, а не грецького прототипу КЛ закономірні, бо в тексті пам'ятки засвідчуються такі явні латинізми, як *прѣфацѣѣ* «ргаефасіо», *оплатѣ* «oblatum».

Уже І. І. Срезневський зіставляв київський місал із латинськими місалами VI—IX ст., однак у жодному з них не знайшов тексту, на якому б ґрунтувався старослов'янський переклад, відбитий у КЛ [71, 539—543]. Не збігалися вони й за складом [71, 539].

Ще раніше свою розвідку про КЛ надрукував чеський учений Й. Коларж. У її складі латинською транскрипцією з додатком кириличних літер автор опублікував меси на честь св. Климента й Феліцитати і порівняв старослов'янський текст із текстом друкова-

ного глаголичного місалу 1528 р. та з давніми латинськими місалами, в результаті чого дійшов висновку, що пам'ятку перекладено з якогось прастарого латинського місалу, оскільки в ній у день св. Климента дається окрема префація, яка вже давно не вживається. Паралелі до префацій публікованих мес Й. Коларж знайшов у саκραментаріях (західнохристиянських службениках) пап Леона (рукопис VII ст.) та Григорія (манускрипт VIII ст.) [104, 194]. Із зіставлень автор зробив, між іншим, висновок, ніби «переклад Київського уривка місцями грубий, ба навіть помилковий, що насправді також свідчить про глибоку давність цього рукопису, бо він містить чи не перший, ще не відшліфований старослов'янський переклад прадавнього латинського сакраментарія» [104, 197]. Цю думку автор повторив і після детальніших зіставлень [103, 343].

Багато зусиль у справі віднайдення джерел КЛ доклав Г. В. Ягич. Він при кириличній транскрипції свого видання КЛ умістив латинські тексти на основі старовинних латинських місалів й сакраментаріїв. Якщо таких відповідників у латинських джерелах учений не знайшов, він дав власний переклад слов'янського тексту. Принагідно Г. В. Ягич у коментарях приводить слов'янський текст із старожитніх хорватських місалів [100, 45 — 57].

Не здійснивши докладних зіставлень слов'янського й латинського текстів, М. К. Грунський твердив, ніби у КЛ робився дослівний переклад, що текст місцями не особливо ясний і, ймовірно, не все було зрозуміло й самому перекладачеві, який погано знав латинь (наприклад, кличний відмінок сприймав як називний). М. К. Грунський убачає дослівність перекладу насамперед у місцями вкрай незручному розташуванні слів, що не відповідає слов'янській будові мови, але при цьому сам наводить приклади з хорватських місалів, де засвідчується незвичний порядок слів,

тому пише, що для перекладача такі місця були зрозумілі [11, III, 48]. Та й сприйняття форми кличного відмінка іменника Deus як називного не така вже груба помилка.

Першорядне значення для з'ясування джерела місалу Київських листків мала праця історика західнохристиянської літургії К. Мольберга, який дослідив текст Падуанського кодексу VI—VII ст. і зіставив латинський текст цієї пам'ятки з старослов'янським місалом [120]. Завдяки студії й паралельній публікації К. Мольберга встановлено зв'язок КЛ із дуже давніми західнохристиянськими літургійними текстами, було виявлено точніші паралелі багатьох молитв КЛ, зміст слов'янської пам'ятки став сприйматися чіткіше. К. Мольберг знайшов прототип, а не латинський оригінал КЛ. Учений підкреслював, що він не вважає Падуанський сакраментарій прямим джерелом перекладу КЛ [121, 100—103]. Проте в літературі про пам'ятку часом читаємо, ніби К. Мольберг відкрив латинський оригінал, із якого зроблено переклад КЛ. Й. Хамм недавно переконливо спростував такі довільні твердження [94, 63—64]¹¹.

Дальше вивчення КЛ з погляду історії літургії привело дослідників до думки, що переклад слов'янської пам'ятки близький до латинського тексту так званих Зальцбурзьких уривків кінця VIII—початку IX ст. і що КЛ перекладено з невідомого тексту цього типу. І Падуанський кодекс, і Зальцбурзькі уривки походять із території аквілейської (венетянської) патріархії, на території якої проводили свою місіонерську діяльність Кирило та Мефодій. Допускається, що вони зробили переклад під час своєї подорожі в Рим (867—869 рр.), коли перебували при дворі князя Коцела, а пізніше в Венеції велася дискусія про правомір-

¹¹ Пізніші намагання «реконструювати» латинський текст, із якого перекладено КЛ, зазнали гострої критики [116, 164, 166].

ність вживання в літургії четвертої (слов'янської) мови, а не тільки «святих» латинської, грецької й гебрійської (давньоєврейської). Невми (середньовічні системи запису музики, що вказували на низхідний і висхідний рух мелодії без визначення точної висоти звуків) в КЛ указують на підвищення тону при читанні, навіть на спів, тоді як латинська меса співалася лише в VII—VIII ст. У КЛ перекладено латинське *super oblata* «надъ оплатъмь», тоді як у IX ст. цей текст виголошувався тихо—*secreta*. На таких віддалених землях, як Паннонія, старий спосіб читання меси міг зберегтися й у IX ст. [149, 59—77; 92, 364]. Але все це — лише гіпотези. Латинського оригіналу, з якого зроблено переклад КЛ, поки що не знайдено.

Фахівці вбачають в КЛ окремі впливи чи вкраплення з візантійської літургії Іоанна Златоуста. До таких відносять і вираз «оть небытїѣ бо въ бытїе сътворїль нѣи есі». Проте це не означає, що переклад КЛ здійснено з грецького оригіналу [138, 74—75].

Характерно, що деякі місця КЛ, котрі не мають повних відповідників у латинських місалах, перегукуються або збігаються і з окремими виразами передсмертної молитви Костянтина-Кирила в так званому моравсько-паннонському житії його. Пор.:

Житіє Кирила

Київські листки

господи боже мои, иже еси...
вса соуща ѿгъ небытїа в
бытїе приведъ... [29, 35].

...послоушаи моєа молитвы и
вѣрноє твоє стадо съхрани...

*Избавла вса ѿгъ всакыа
безбожныа и поганьскыа слобы...*

Тъѣ есі животь нашъ
гї отъ небытїѣ бо въ
бъит [іе] сътворїль
нѣи есі (18)¹².

[Ц]ѣсарьствѣ на-
шемъ гї милостьѣ

¹² Тут і далі цифра в дужках після ілюстрацій указує номер молитви в порядку, який вона займає в місальній частині КЛ.

Оустрои **А** сильною твоею десницею, покрываи **А** кровомъ крилоу твоею...

Благословенъ богъ нашъ, иже не дасть насъ въ ловитвою зоубомъ невидимыхъ врагъ нашихъ...

прізьрі: і не отъдазь нашего тоузімъ. І не обраті насъ въ плѣнь народомъ поганьскѣмъ (20).

Вираз «**ѣсть** бо богъ на небесехъ. иже словомъ своимъ сътворивъ всьчьскага и прѣмъдростижъ своежъ отъ небытита въ бытиѣ прѣведиши всьчьскага» засвідчується в житії херсонеських (корсунських) мучеників у Супрасльському збірнику [74, 535]. Подібним виразом починається житіє Мефодія в Успенському збірнику XII—XIII ст.: Бъ блгъ и въсемогаи иже **ѣсть** створилъ ѡт небытита въ бытиѣ **всаьскага**. видимага же и невидимага [76, 188]. Він фіксується й у житії св. Ірини — «бѣ и бче... приведиши насъ ѡт небытита въ бытиѣ», в «Словѣ на възношеніѣ гне» — «гѣ... сътвори отъ небытита въ бытиѣ **всаьскага**» Успенського збірника [76, 153, 428].

Сучасні дослідники високо цінують переклад латинських мес у КЛ. Й. Вашіца підкреслює, що частина молитв КЛ є бездоганним перекладом, а частина їх була лише містком для творчості перекладача. Слова й навіть окремі звуки викликали в перекладача асоціації з візантійським обрядом. Це не ремісницький переклад. У схрещенні двох літургійних стихій виявляється досить помітна авторська індивідуальність, тому Й. Вашіца припускає, слідом за К. Мольбергом, що переклад КЛ належить Кирилу-Костянтинові. Розглянувши випадки перекладу в КЛ різними словами того самого латинського конфесійного терміна, відомий славіст твердить, що наша пам'ятка є однією з перших спроб перекладу релігійного тексту слов'янською мовою [139, 13—14]. Учений вважає

КЛ не частиною римського місалу, а доповненням до слов'янської літургії св. Петра [139, 13]. Під літургією св. Петра звичайно розуміють переклад малого канону римської меси, введений у рамки грецької літургії [108, 201].

Проте існування такого різновиду слов'янської літургії в кирило-мефодіївську добу заперечується [108, 214]. До Кирила й Мефодія в Моравії вже тривалий час існувала латинська християнська традиція, тому місіонери в цей слов'янський край приїхали не тільки з перекладом літургії Іоанна Златоуста, яка повсюдно правила в Візантії, але і з перекладом уживаної в князівстві служби латинського обряду [135а, 103 — 105].

Закиди про недосконалість латинського перекладу в КЛ категорично заперечує й М. Вейнгарт. Він застерігає, що, незважаючи на деякі латинізми, переклад в своїй основі добрий [146, 43 — 44]. На думку вченого, в вільно перекладеній й доповненій 20-й молитві пам'ятки (*не отъдазь нашего тоузъмъ, і не обраті насъ въ плънъ народомъ поганьскъимъ*) чується трагічний призивок перед нашествиям чужинців на Великоморавську державу [146, 119; пор. 119, 21]. Костянтин-Кирило, що сам складав духовні поезії, міг по-своєму підійти до перекладуваного канону меси. На нашу думку, доповнення: *і не обраті насъ въ плънъ народомъ поганьскъимъ* — це, може, первісно контекстуальна або введена в рядок маргінальна глоса, яка в збереженому списку ніяк не виділена.

Недавно текст КЛ у зіставленні з перекладом Г. Ягича та матеріалами різних латинських місалів (особливо з Падуанським), а також із старовинними хорватськими глаголичними місалами знову дослідив Й. Хамм [94, 77—93]. Оскільки не знайдено латинського оригіналу, переклад якого зафіксовано в КЛ, дослідник вважає, що КЛ — еkleктичний витвір ХІХ ст. [94, 120]. Поруч із цим учений

визнає, що третя молитва служби в день св. Климента виявлена тільки в Падуанському кодексі [94, 119]. Гіпотеза вченого про те, як гаданий автор ХІХ ст. міг добратися до цього кодексу чи ознайомитися з ним, щоб його використати в своєму препарованому місалі, не видається нам непереконливою. При цьому вважаємо за необхідне підкреслити, що не знайдено, звичайно, третьої молитви з меси на день св. Климента і в хорватських найдавніших місалах. Ми не втрачаємо надії, що коли-небудь буде віднайдено латинський оригінал, із якого зроблено старослов'янський переклад мес КЛ. Питання про латинський (чи навіть грецький) текст, що ліг в основу перекладу старослов'янського місалу, далі залишається відкритим і актуальним.

На думку Г. Ягича, слов'янська літургія обох обрядів у глаголичній формі поширювалася з моравсько-паннонських земель, а спільні елементи старослов'янських Київських листків і молодших віком хорватських Віденських листків указують на залежність хорватського глаголичного письменства від старішого віком моравсько-паннонського [99, 245].

Зв'язок між КЛ і найдавнішим хорватським перекладом канону меси, який зберігся в пізніших списках, передбачав Й. Вайс. Дослідник твердить, що, ймовірно, хорватський глаголичний канон меси походить від первісного перекладу римського канону, який можна приписувати перекладачеві найдавнішого слов'янського сакраментарія, що був зразком для КЛ [137, 102 — 103]. Звичайно, у молитвах КЛ і хорватських місалів є значні розходження на різних мовних рівнях. Вони пояснюються не тільки хронологічною віддаленістю пам'яток, редагуванням пізніших текстів, але й помилками переписувача КЛ. КЛ — не оригінал. Тепер уже неможливо встановити, скільки разів текст переписувався, поки набув вигляду, в якому зберігся.

Очевидно, при переписуванні в КЛ вкралися помилки, наприклад, «сілоѡж ... наслѣдоуемъ» (1) замість *сілж* (у найдавнішому хорватському місали *silu* [94, 89]), «симь нѣи отъ грѣхъ скврѣностиі нашихъ очісті» (2) замість «симь нѣи... отъ скврѣнѣ очісті» (у найдавнішому хорватському місали *simi* *naš ot grěhъ našich' skvr'n' očisti* [94, 89]).

Мусимо підкреслити, що текст останньої — 38-ї молитви не має звичайного завершення сполукою *гѣмь нашѣмь*. Більший за обсягом текст, ніж у КЛ, фіксують тут і латинські кодекси. Це є незаперечним свідченням того, що в досліджуваній пам'ятці існував восьмий листок, пізніше втрачений, на якому продовжувалася меса (меси). Отже, до нас дійшов уривок, а не завершена пам'ятка.

Видатне місце пам'ятки в історії старослов'янської писемності, невеликий її обсяг спричинили появу багатьох досліджень про КЛ. Без перебільшення можна сказати, що КЛ є найдетальніше вивченим старослов'янським текстом. Але всебічне вивчення на всіх рівнях системи мови КЛ провели тільки М. К. Грунський та Й. Хамм.

Найголовніші риси фонетики основної частини КЛ (місалу) на фоні відомих тоді старослов'янських пам'яток чітко охарактеризував перший її дослідник І. І. Срезневський: з відповідно до *жд* і *ц* відповідно до *шт*, як у чеській мові: *подазь* (1), *ходатаѡцю* (2), *обѣцьниѣ* (4), *пицьѡ* (19), *насъциєні* (31), *помоць* (33) і т. д., перехід *ск* у *сц*, а не *ст*: *небесьсцѣі* (15), *з* у *ж* перед м'якими *л*, *н* у применниках та префіксах: *въжлюбленѣиѡ* (22), *беж* него (30), епентетичний *л*: *земльскаѣ* (18), *ћ* на місці *г* у слові *анѣлѣ* (35) [71, 544]. Вони відзначаються, особливо наявність *з < dj*, *ц < tj*, *kt*, майже всіма дослідниками КЛ. У зв'язку з тим, що в КЛ фіксується

з, а не дз на місці праслов'янської звукосполюки dj; в науковій літературі зустрічаються наполегливі твердження, що в пам'ятці засвідчується чеське (моравське) явище. Літерою з міг передаватися і звук дз, тому закономірніше говорити про чесько-словацькі фонетичні особливості КЛ.

Поєднання в тексті типових західнослов'янських (чесько-словацьких) рис (зокрема $z < dj$, $ц < tj$, sk) із типовими південнослов'янськими (наприклад, звуки t у слові *тоузѣмъ* (20) «чужим» та h в *анѣлъ* (35) «ангел») викликало тривалі суперечки про місце створення пам'ятки чи останнього переписання тексту КЛ.

Щодо точності вживання $ѣ$ та $ь$ КЛ вважаємо бездоганними. Навіть слова з коренем *рѣсн-* (*вѣрѣсни* — 26, *рѣснотивьнаѣ* — 4), що в старослов'янських пам'ятках фіксуються вкрай рідко, написано правильно, згідно з етимологією (*рѣснѣ* < **gěksnъ*, пор. лит. *gáiškus* «ясний» [77, III, 174]).

За кириличною транскрипцією Г. Ягича майже всі дослідники приймають написання *вѣсѣхъ* у кінці сьомої сторінки (другий рядок знизу) КЛ [пор. 143, 268]. В оригіналі пам'ятки друга літера в зазначеному слові пошкоджена, і її можна з імовірністю сприймати як знак на позначення $ь$. І. І. Срезневський читав тут закономірну *вѣсѣхъ* [71, 537], а не *вѣсѣхъ*.

Редукований голосний заднього ряду на місці редукованого голосного переднього ряду у займеннику в сполучі *чѣстѣихъ дѣвѣ. и вѣсѣхъ...* (35), очевидно, помилка, зроблена переписувачем під впливом фіналу попереднього іменника (*дѣвѣ*). Але не виключено, що в пам'ятці відбивається процес занепаду слабких зредукованих голосних у початкових складах. Написання *циркѣнаѣ* (21) без $ѣ$ після $р$ відносимо до механічних помилок (замість *циркѣ* [вѣ]наѣ) або неправильного копіювання протографа, в якому це слово було під титлом (пор. *циркѣвѣ* — 29).

Написання *оплатмь* (замість *оплатъмь*) (1,32), *над* (замість *надѣ*) (7) — звичайні описки.

Характерною особливістю КЛ є також префікс *об-* без *ѣ* (на це звернув увагу Й. Коларж) [104, 194], що також вказує на давність пам'ятки.

Носові голосні в коренях слів уживаються в КЛ також бездоганно. Написання носової в суфіксальній частині — *ходатаиѣцю* (2) викликає часом наукову дискусію. Звичайно в цьому випадку вбачають *ѣ* замість *ѣ* [64, 31]. Та коли взяти до уваги типове для слов'янської системи творення дієслів від назв діячів за допомогою суф. *-и-* (*ходатаи* — *ходатаити*, пор. *кѣнѣзь* — *кѣнѣжити*, *цѣсарь* — *цѣсарити*), *ѣ* в суфіксальній частині дієприкметника стає абсолютно закономірним. На це в свій час указував Г. Ягич і зазначав, що форма, зафіксована в КЛ, правильніша, ніж *ходатающоу* хорватських місалів [100, 55; пор. також: 104, 194].

Беручи до уваги загалом правильне вживання носових у пам'ятці, окремі фахівці у зв'язку з формою називного множини *рованиѣ* ... *принесенѣиѣ* (2) реконструюють лексему *ровании* (пор. абстрактне ст.-сл. *грѣдыни*), для якої така флексія в цьому випадку закономірна. Частина вчених не виключає у написанні *рованиѣ...принесенѣиѣ* (замість *рованиѣ...принесенаѣ* від *рованиѣ* — середнього роду) відбиття руської вимови, тобто [Да]рованиѣ...принесенаѣ [пор.: 94, 69].

Дослідники пам'ятки вбачають архаїку КЛ у вживанні трьох літер на позначення *i* [135, 200—216].

Антропоніми у КЛ виступають у різних фонетичних варіантах, на що звернув увагу ще М. Вейнгарт. Найменування *Климентѣ* та *Исоусѣ* мають візантійсько-слов'янську форму [146, 43], але ім'я західної християнської святої фіксується у формі, запозиченій із латинської мови — *Феліціта* [та] (а не *Филикитата*).

КЛ — єдина старослов'янська пам'ятка з розгалуженою системою надрядкових знаків.

На цю її особливість звернув увагу ще І. І. Срезневський: «На голосних поставлені знаки придиху й наголосу або ж довготи» [71, 544]. Щоправда, послідовно вживаються тут лише придихи. Більша частина слів, що не починаються голосними, не має жодних надрядкових позначок.

Позначення наголосів у пам'ятці вбачав і М. М. Каринський. На його погляд, ці знаки запозичено з грецького правопису [22, 281 — 289].

Думку про те, що в КЛ відбиваються наголоси й довготи, на конкретному порівняльному матеріалі прагнули обґрунтувати М. Грунський, що присвятив КЛ кілька досліджень [10, 32 — 34; 15, 3 — 11], та В. Вондрак, котрий зауважив, що наголоси і довготи узгоджуються як з фактами сербохорватської, так і з фактами словенської мови [145, 9 — 30]. М. Грунський також твердив, що надрядкові знаки КЛ запозичено з грецької мови й творчо пристосовано до слов'янської системи. Дослідник зробив важливе спостереження про те, що знаки придихів у КЛ мають накреслення, притаманне грецьким текстам VIII—IX ст. [15, 5]. В. Вондрак уважав, що в пам'ятці вживаються знаки, запозичені, як і в Фрейзінгенських уривках, із давньонімецької орфографічної системи [145, 35]. Ф. Фортунатов заявив М. Грунському, що надрядкові знаки, котрі М. Грунський трактує як наголоси, є нотними значками [11, II, 57].

З різними модифікаціями ідеї про просодичне (акцентуаційне) і невматичне значення надрядкових знаків у КЛ (з проекцією на грецьку або латинську систему) час від часу повторюються. Більшість вітчизняних і зарубіжних славістів схиляються до думки, що в пам'ятці все-таки відбиваються акцентуаційні й часокількісні характеристики [пор. 123, 25—51;

136, 43—50; 106, 1—3]. Була навіть спроба інтерпретувати пам'ятку як ритмічно організований текст, вірші [128; 102; 112; 142], з невмами західного типу, що також викликало жваву дискусію [123, 33—34]. Особливо активно заперечував цю думку М. Грунський [15, 6—17].

Придихи в слов'янській системі були тільки позначками за грецькими зразками, не несучи жодного фонетичного значення. Але вони вказують, що принаймні в протографі йшлося про фонетично-просодичні знаки.

Прихильники обох поглядів на надрядкові знаки (наголоси чи невми) визнавали, що ці знаки свідчать про велику давність тексту КЛ. Учені, які вважають, що там вжито невми, роблять висновки, що в старослов'янську добу в певний час і на певних територіях меса служилася й співалася так, як це було узвичаєно в західній церкві [107, 5—23]. В протографі пам'ятки надрядкові знаки, мабуть, знаходилися на всіх лексемах. Ми схиляємося до думки, що в КЛ відбиваються і наголоси і невми. Іноді одним знаком над голосним позначається і наголос і невма.

У листах видатних і відомих славістів ХХ ст., котрі вони надіслали до Києва у зв'язку з підготовкою до видання КЛ у 30-х роках, виявлено важливі матеріали про надрядкові знаки пам'ятки і їх інтерпретацію¹³. Нижче наводимо уривки з їхніх листів¹⁴.

М. Г. Долобко 12.XI 1934 р. з приводу цього писав: «Надстрочные знаки Листков несомненно имеют значение, и решение вопроса о них даст решающий

¹³ Архів Відділу рукописів ЦНБ АН УРСР, оп. 3, од. зб. № 2. На ці та інші матеріали ЦНБ АН УРСР, в яких ідеться про КЛ, звернув нашу увагу завідуючий Відділом рукописів М. П. Візир, якому складаємо щиру подяку.

¹⁴ Уривки з листів публікуються вперше, отже, подаються за оригіналами, без перекладу.

материал по вопросу о принадлежности языка памятника определенной славянской народности. Недостаток неоднократных попыток, вплоть до новейшей G. L. Trager'a, понять значение надстрочных знаков памятника заключается, думаю, в том, что ни одна из них не ставила своей целью установить систему (розрядка автора.— В. Н.) просодии его. Подготовительные работы, произведенные мною в свое время в этом направлении, позволяли мне в своих курсах лекций категорически высказываться в смысле реальности надстрочных знаков Листков. И я рад был установить совпадение в этом отношении своих взглядов со взглядами проф. А. Мейе, который в XIV т. "Revue des études slaves" (1934 г.), p. 86—87, пишет...»

Б. М. Ляпунов у листі від 6.XII 1934 р. про надрядкові знаки висловив таку думку: «Надстрочные знаки в Киевской глаголической рукописи разнообразны и могут иметь разное значение — частью ударений, частью долгот, частью того и другого».

С. Обнорский підкреслив (14.XI 1934 р.): «Система надстрочных знаков особенно должна в издании получить точную свою передачу, так как она имеет безусловное акцентологическое значение...»

О. І. Степович в листі від 30.XI 1934 р. зазначив: «Наличность в памятнике более или менее систематически употребленных надстрочных знаков, близко схожих с такими же в греческих рукописях 8 — 9 вв. и обозначавших так знаки долготы либо ударений и придыханий, выдвигает требование о возможно более точном и отчетливом воспроизведении их в подлиннике и оставлении их формы в транскрипциях неизменной ввиду тех споров и разногласий, которые и доселе еще ведутся среди ученых относительно сущности и значения и самого происхождения значков; как известно, они, эти значки КЛ, служили для некоторых ученых даже одним из фундаментов, так сказать, для

решения вопроса о сравнительной — взаимной древности обеих славянских древних азбук — глаголицы и кириллицы».

С. Младенов про розглядану проблему висловився так (лист від 4.XII 1934 р.): «Въпросът за происходът и значението на надредни (надстрочни) знакове в Киев. глаг. л. не е според мене още напълно разрешен, та затова се налага тия знакове да се в ъ з п р о и з в е д а т т о ч н о (підкреслення автора.—В. Н)...»

Л. Трагер у листі від 19.XI 1934 р. про надрядкові знаки КЛ зауважує: «По этому вопросу советую обратиться к моей монографии “The Old Church Slavonic Kiev Fragment, its accents, and their relation to modern Slavonic accentuation” — Language Monograph 13, Philadelphia, Linguistic Society of America, 1933. Там я показал, что надстрочные знаки в рукописе (!) есть знаки интонации (акцента) и долготы гласных...»

Морфологічна система пам'ятки загалом відбиває узус старослов'янської мови. Та разом із цим вона характеризується явищами, не типовими для цієї мови. В КЛ в абсолютній більшості випадків засвідчується характерна північнослов'янська флексія *-ъмь* в орудному відмінку однини іменників *-о*-основ: надь *оплатъмь* (9, 13, 16 та ін.), *образъмь* (21), *вѣсждъмъ* (37). Однак фіксується й одна давня південнослов'янська форма з флексією *-емь* (а не північнослов'янська *-ьмь*); цѣсарить съ *отъземь* (20)¹⁵. Щоправда, звук *є* в флексії *-емь* можна пояснити і як результат *ь > є*. Імовірніше, тут виступає непослідовність у заміні південнослов'янського варіанта закінчення північнослов'янським.

На відміну від більшості старослов'янських пам'яток у КЛ фіксуються тільки стягнені флексії численних

¹⁵ В одному випадку Г. Ягич читає в орудному відмінку *небесьскоуж* (32), однак М. Вейнгарт транскрибує *небесьскоуж*, бо в тексті можлива описка (замість *небесьскоуж*) [147, 132].

прикметників: *прѣдрагѣиѡ* (4), *свѣтъиѡхъ* (6) та ін. При цьому необхідно підкреслити, що сполуки літер *ѣи* та *ѣи*, очевидно, мали в КЛ звукове значення *ѣи* (тобто *ѣji*), тому в парадигмі множини флексії членних прикметників, можливо, є нестягненими (трискладовими), хоч на вигляд здаються стягненими (двоскладовими) [136, 133; 135, 201—202]. Стягнені прикметникові закінчення досить часто зустрічаються, наприклад, у Сінайському требникові.

Різні тлумачення викликала форма (всьхъ небесьскѣихъ) *сілахъ* (35, 37), котра виступає поруч із закономірною *сілъ* (36).

Деякі славісти вбачали в ній вплив сербохорватської мови (сучасна форма род. мн.—*силā*) [145, 31].

Й. Хамм висловив думку, що в КЛ відбивається чеська північна діалектна форма родового множини іменників жіночого роду [94, 76—77]. Правдоподібніше пояснює цю форму М. Вейнгарт. Вперше форма *сілахъ* зустрічається в виразі, де було поруч 19 форм родового відмінка (щоправда, в різній функції). Серед них знаходиться декілька форм генетивів займенників і членних прикметників, які збігаються з формами місцевого відмінка: *блаженѣихъ радѣ анѣель твоѣихъ. і всѣхъ небесьскѣихъ сілахъ апостоль...* (35). Писар збився в цьому довгому виразі, і замість одного з генетивів він поставив локативну форму. До цього поплутання, мабуть, призвела й закономірна форма місцевого відмінка в заголовку: *мѣшѣ о всѣхъ небесьскѣихъ сілахъ* (35). Ця ж помилка повторюється на зворотному боці аркуша [146, 38].

У свій час М. К. Грунський до форми родового відмінка множини *сілахъ* виявив паралелі з XIII слів Григорія Богослова (Назіанзіна) (XI ст.): *отъ прѣвѣихъ разоумѣхъ*; з Сінайського требника: *достоина творѣ тѣ оучѣстью стѣихъ и постѣниѣхъ*;

з Клоцового збірника: приобъштиті ны *тайнахъ* — і пояснював такі форми як впливи форм попередніх прикметників [11, III, 35].

У першому й третьому прикладах С. Кульбакін вбачав явища синтаксису. Але пояснення М. Грунським форм місцевого відмінка в ролі родового множини як результат впливу сусідніх прикметників учений назвав слушним [27, 14].

Академік Й. Хамм форми *свѣтоу* (замість *свѣта*), *стоудодѣньними* (замість *стоудодѣньни* або *стыдодѣньни*), *п[омѣи]шленимъ* (замість *помѣишлениемъ*) в посланні апостола Павла до римлян (с. 1) пояснює впливом чеської мови [94, 65]. Форму (въ оржжіє) *свѣтоу* вдається трактувати як давальний присвійний на місці родового. Не слід забувати також, що старослов'янські пам'ятки, хоч і зрідка, засвідчують закінчення *-оу* в родовому відмінку однини іменників *-о*-основ: *длѣгоу*, *мироу*, *гласоу* та ін. [143, 398]. Засвідчується в старослов'янських текстах (в поодиноких випадках) і закінчення *-ими* в орудному множини назв *-о*-основ: *оукроими*, *зѣлодѣими* [143, 403]. Отже, ці факти морфології знаходять пояснення і без впливу чеської мови.

У давньоруському тлумачному Апостолі 1220 р. читаємо: *іако въ днѣ блгообразно ходимъ. не козлогласованими и питаньствиими. не любодѣяниими и стоудодѣяниими. не рвениемъ ни завистию; приѣмлѣте не въ соумньнениѣ помышлениѣмъ* [7, 194]. Цей факт відзначає й сам Й. Й. Хамм [94, 64].

Можливо, що при переписуванні з протографа КЛ під впливом форм знахідного множини *нѣи* або інших слів із початковим *н* у пам'ятці з'явилися форми називного множини *нѣи* замість *мѣи*: *се нѣи чѣстыѣ свѣтъихъ чѣстимъ*: створи *нѣи* радостнѣи (6), *се нѣи* приємлемъ: *на* раздрѣшение (23), прѣставленіѣ нашего раді: *свѣстоуемъ нѣи* (29), *нѣи* чѣстимъ чѣсті *на* всѣхъ днѣи (35). Але не можна заперечувати

інтерпретування *нзи* замість *мзи* як південно-слов'янську (болгарську) рису (суч. болг. *ние*) [145, 30]. Форма *нзи* в ролі займенника першої особи множини в називному відмінку виявляється, наприклад, в Енинському апостолі XI ст. [39, 215].

Словотвір пам'ятки досить повно вивчила Т. Б. Лукінова. Вона дійшла висновку, що більшість словотвірних типів і моделей, представлених у КЛ, є праслов'янськими й відомі в інших слов'янських мовах [30, 33—44].

Синтаксис КЛ вивчений дуже мало. Один із перших дослідників КЛ М. К. Грунський виділив у пам'ятці знахідний часу (*лѣта огръдѣць*), давальний самостійний (*ходатаицю... климентоу*), місцевий відмінок безприйменниковий (*цѣсарьствѣ*), давнє дієслівне керування [11, III, 50]. В. Мареш звернув увагу на давальний адномінальний — *іже оутѣже бѣити блаженомоу апостолоу твоємоу петроу.. подругѣ* [38, 19]. Варто відзначити повторення прийменника перед постпозитивним прикметником: *цѣсарить сѣ отцємь і сѣ свѣтъимь* (20), що в старослов'янських текстах, перекладених із грецької мови, зустрічається надто рідко.

Відхилення від узвичаєних форм деякі вчені кваліфікують як грубі помилки [94, 73, 74, 81]. Та вони можуть бути недоглядами переписувачів, а не помилками первісного перекладача.

У пам'ятці спостерігається розмаїтість (чотири способи) у перекладах латинського кон'юнктива [118, 227—236].

Лексичний склад КЛ мало привертав до себе увагу дослідників. Особливості лексики КЛ здебільшого інтерпретувалися в плані походження пам'ятки для визначення місця й часу написання її. Пріоритет у вивченні словника КЛ належить Г. В. Ягичеві. Обгрунтовуючи свою думку про паннонсько-словенське походження первісного тексту КЛ, він зазначив, що

такі вирази, як *лѣта огрѣдѣцѣ* (annua), *чьсть* (dignitas, solemnitas), *инокость* (peregrinatio), *рѣснотивьнѣ* (certus), *врѣснѣти сѣ* (inveterescere), *оутѣгнѣти* (dignare, promerere), *изволѣти* (dignari), *помиловати* (misereri), *оупѣваниѣ* (fiducia), *вѣнѣти* (carere), *исправѣти* (corrigerе), *заклепѣ* (recludere), *лѣжавьство* (malitia), *бальство* (medicina), *заповѣдѣ* (mandatum), *присно* (semper), повністю вкладаються в старослов'янський словник найдавнішого періоду, відбиттям якого є хорватський глаголізм [97, 12]. З цим твердженням погоджується чеський славіст В. Вондрак [145, 39—40].

О. І. Соболевський натомість розглядав лексику КЛ у контексті моравського походження пам'ятки, в плані західнослов'янської редакції старослов'янської мови. Він відзначив низку слів, ужитих для перекладу тих же латинських лексем, що й у перекладі Бесід папи Григорія (Двоєслова) (автор подає їх у східнослов'янській транскрипції): *законьникѣ* (sacerdos), *инокость* (peregrinatio), *приносѣ* (hostia, oblatio), *утягнути* (promerere), *благословѣстити* (benedicere), *всьеомогый* (omnipotens), *земльскѣ*, *туждѣ*, *вѣкупьнѣ* (при *вѣкупѣ* в Бесідах), звернув увагу на терміни *мѣша* (missa), *оплатѣ* (oblata), *прѣфация*, *вѣсудѣ* (communio), *рованія* (munus — неясного походження), прикметник *рѣснотивьнѣ*. Християнська термінологія, загалом кирило-мефодіївська — *неприязнѣ* (diabolus) і т. ін., антропоніми в грецькому забарвленні, незадовільність перекладу наштовхували вченого на думку, що переклад КЛ та Бесід зроблені тією самою особою [66, 161—162]. Пізніше вчений збільшує список слів, спільних для КЛ і Бесід, відносячи до таких, між іншими, слова: *лѣта обидѣцѣ* (annuus), *чьстьнѣ* (venereabilis), *заклепѣ* (reclaudit; в Бесідах — claudit), й доходить до попереднього висновку [65, 92—94].

М. К. Грунський крім запозичень із латинської мови (*мѣшь*, *оплатѣ*, *прѣфациѣ*) виділяє *лѣтитѣ*

(supplicatio) [11, III, 47], джерелом якого ніби є грецьке λ ι τ ῆ «молитва, прохання». Та хибне тлумачення слова *вълитиє* (4) як сполуки *въ ли-тиѣ* [11, III, 35] ніхто з наступних учених не прийняв (слов'янським *вълитиє* перекладено лат. *libamen* «жертва»). Слов'янським еквівалентом запозиченого *оплатъ* є лексема *приносъ*. Він підкреслює, що термін *мьша* (поряд із *литоргия*) вживається в Мирославовому євангелії, тому його не можна відносити до паннонізмів. М. К. Грунський, власне, не заперечує, що слова *рѣснотивьнаѣ*, *вѣрѣсні сѣа* є паннонізмами. М. К. Грунський виділяє також лексеми *животъ*, *небесьскъ*, *радї*, які визнаються давнішими, ніж *жизнь*, *небеснъ*, *дѣла*, *радѣма*. Давніми вважає дослідник також слова: *бальство* (21), *цѣсарїтѣ* (20), *цѣсарьствѣ* (20), *непрїѣзнїнѣ* (22), *папежа* (1), *поганьскѣимѣ* (20), *законѣника* (3), *жѣдаемѣ* (10). Прикметник *всьеомогѣи* він трактує як кальку латинського *omnipotens*. Іменник *їнокость* учений відносить до рідкісних слів [11, III, 43—47]. Та не всі зазначені слова однаково давні.

С. М. Кульбакін у КЛ відзначив слова, що «вказують на західнослов'янські області», — *оплатъ*, *рѣфацїѣ*, *мьша*, *папежѣ*, *рѣснотивьнѣ*, *цирѣкы*, *цирѣкве* (!). На його думку, *оупѣванїѣ*, *вѣсждѣ*, *закленѣти* (*заклепѣ*), мабуть, є лексичними архаїзмами [26, 28].

Окремі лексичні й семантичні розходження між апракосними євангеліями й КЛ дослідив Б. Арнім [86, 502—503].

Словенський лінгвіст Р. Нахтігал звернув увагу на деякі слова КЛ, зокрема на *вѣсждѣ* і *рованиш*, які він трактував як запозичення з давньоверхньонімецької мови [122].

Цікаве спостереження зробив Й. Вашіца. Доказом того, що КЛ—переклад із латинської мови, він вважає передачу латинського дієслова *circumtego*

навіть до докирилівських чесько-моравських лексем [38, 21].

У вивчення лексичного складу КЛ винятково вагомий внесок зробив Й. Й. Хамм [94].

Лексичні особливості пам'ятки майже сто років є об'єктом наукових дискусій, але проблема лексичного складу КЛ залишається актуальною й далі.

До характерних слів КЛ, які фіксуються лише поодинокими старослов'янськими текстами, відноситься термін *вѣсждѣ* «причастя» (4, 7, 11 і т. д.) (в інших текстах — *брашьньце, комѣканиѣ, оплатѣ, причастиѣ*) [130, 1, 350]. Г. В. Ягич приймав за корінь слова *вѣсждѣ* прислівник *вѣсждоу* «всюди» (те, що є скрізь, спільне для всіх) [97, 11; 101, 142]. Але така етимологія суперечить фонетичному складу початку слова, який засвідчують найдавніші фіксації лексеми, — *ѣ* після *в*. О. О. Шахматов відкрив слово *вѣсоудѣ* у житії Мефодія в Успенському збірнику XII—XIII ст. У його інтерпретації текст пам'ятки читається: да боудеть отълоученъ не тъкъмо *вѣсоуда* но и црѣкве донде сѣ исправить [133, 141]¹⁶. Він допускає, що лексема *вѣсждѣ* — дослівний переклад грецького *ἔγκριστις*, а з цього випливає, що: 1) автор житія мав у розпорядженні лист папи Адріана в грецькому перекладі, 2) глаголичний місал, можливо, виходить із грецького перекладу латинського оригіналу. О. О. Шахматов підкреслив, що термін *вѣсждѣ* вказує на зв'язок між житієм Мефодія, КЛ та Віденськими листками [133, 141]. У відповідь О. О. Шахматову Г. В. Ягич писав, що значення грецького *ἔγκριστις* дуже далеке від слов'янського. Існування грецького зразка (оригіналу) листа Адріана і КЛ дослідник вважає неймовірним [101, 141].

¹⁶ За О. О. Шахматовим, слово *вѣсоудѣ* в житії Мефодія виділяє й П. О. Лавров [29, 74]. В останньому виданні Успенського збірника це місце інтерпретується інакше: Да боудеть отълоученъ. нѣ тъкъмо *вѣ соу даны* црѣкве... [79, 194].

М. К. Грунський висунув гіпотезу, за якою *въсждѣ* являє собою поєднання прийменника *въ* з іменником *сждѣ* [11, III, 47]. Цей погляд поділяли й інші вітчизняні вчені.

Р. Нахтігал намагався пояснити *въсждѣ* як запозичення старонімецького *wizzod* «закон, заповіт; причастя» [122, 5], але М. К. Грунський ставить під сумнів таке припущення [14, 24].

Як субстантивовану синтаксичну сполуку *въ сждѣ* «суд» схильний пояснювати досліджуваний термін Й. Хамм. Щоправда, вчений не виключає можливості походження іменника від дієслова *въсждити сѣ* в значенні “*iudicari*” («судити») [94, 40, 72—73]. Тлумачення лексеми як віддієслівного деривата видається більш імовірним. В старовинному перекладі (можливо, XI ст.) хроніки Георгія Амартола засвідчується дієслово *въсоудити сѣ* з семантикою «бути прийнятим, включеним, уведеним у склад чогонебудь»: *всемь искоушаѣмъ бываѣтъ, и явивыисѣ достоинъ и ключимъ то въ сѣое стадо въсоудивъсѣ* и преже всѣхъ клѣтвоу истѣзають [21, I, 229] (пор. ще ст.-сл. *посждити* «добитися, придбати», *посждениѣ* «досягнення, надбання»).

Дієслово *въсоудити сѣ* (*въсждити сѣ*) слов'янського перекладу є відповідником лексеми *ἐπιρίνεισθαι* грецького оригіналу [21, III, 60, 223]. Це ж грецьке слово хроніки Георгія Амартола перекладається за допомогою лексеми *оправдѣити сѣ* [21, III, 60]. Споріднене *ἐπιρίνω* має значення «вибирати», «признавати, вважати», «вважати гідним, зараховувати», а іменник *ἐπιρίσις* – «схвалення, прийняття на конкурс для одержання нагороди».

Дериват давньослов'янського слова *въсждити* (*сѣ*) – *въсждѣ* був вжитий для перекладу безеквівалентного християнського терміна. Як віддієслівний іменник пояснює цей термін і П. Скок [129, III, 356] (пор. сербохорв. *усуд* «доля, фатум», *усудити се*

«наважитися, насмілитися», словен. *usoda* «доля», *usoditi se* «наважитися», укр. діал. закарп. *úsuditi* «видворити»). Етимолог вважає, що словом *вѣсждѣ* перекладається грецьке *ἔγκριστις* “*argrobatio, sanctio*” («одобрення, признання, затвердження; підтвердження», «непорушний закон, постанова»).

Можливо, в християнському контексті слов'янське дієслово стало вживатися в значенні «бути прийнятим, приєднаним до тих, котрим дозволяється причастя (євхаристія)», а відповідний дериват—іменник *вѣсждѣ*—«причастя; те, чим причащають». Термін *вѣсждѣ* має явно південнослов'янське походження. Щодо співвідношення слів *вѣсждѣ* і *вѣсждити(сѧ)* пор: *причастіє* «(спів)участь», «причастя», *прищещеніє* «(спів)участь, співавторство, приналежність, прийняття», *прищещати(сѧ)* «приєднувати, робити учасником», «брати участь в чому-небудь, приєднуватися до кого-небудь», «прищещати(ся)». У КЛ ця лексема фіксується в етимологічно правильній формі, а в Віденських листках у пізнішій формі—*вѣсоудѣ* [100, 12].

До етимологічно малопрозорих слів КЛ відноситься також термін *ровании* «дар, приношення» (2). Г. Ягич (а за ним інші дослідники) припускав, що в протографі пам'ятки склад *да* було пропущено для наступного написання його ініціальними літерами, однак переписувач КЛ із недописаного зробив незрозуміле *рованиѧ* замість *дарованиѧ* [100, 54—55]. І. І. Срезневський подав у своєму словнику реєстрове *рованиѧ* із знаком запитання, екземпліфікуючи його цитатою із служби св. Вячеславу: *Истачаѧши цѣльбамъ рованиѧ* (Новгород. мінея XII ст.) [69, III, 126]. Р. Нахтігал спробував пов'язати *рованиѧ* із старовірньо-німецьким **argwanī* «пожертви, милостині» [122, 28—30]. Й. Хамм пояснює лексему як девербатив від *ръ-ти*—*ровати*—*рыти* [94, 69]. *Рованиѧ* в каноні св. Вячеславу, очевидно, має значення «дар, здатність»: *истачаѧши цѣльбамъ рованиѧ*—«точиш дар (здат-

ність) для (ви)лікування» (пор. у службі св. Вячеславові вирази: вьсьмъ... даѣши исцѣлениѣ; исцѣлениа вьсьмъ... подавати [144, 171, 175]).

Не однозначна й етимологія іменника *инокость* (3) «мандрування по чужині», який засвідчується тільки КЛ та Бесідами папи Григорія (в цій пам'ятці фіксуються й деривати *инокостьникъ* «мандрівник», *инокостьнѣ*, «що мандрує по чужині, чужий», *инокостьство* «мандрування по чужині, вигнання»; замість останнього в деяких списках виступає *иноплемьство* [130, I, 772]). Виразний відповідник старослов'янського слова функціонував і функціонує в сербохорватській мові: *инокост* «самотина», *ино(к)остан* (із XVII ст.) «сам, одинак у хаті», «той, що живе поза родовою общиною», *инокосник* «одноосібник» та ін. В основі цих слів убачають *инокъ(инѣ)* [129, I, 720] (пор. також розгляд ст.-сл. *инокость* у статті *инокъ* [5, II, 80]). Не виключена можливість що *инокость* — композит із основ *инѣ* «інший» і *кость* у значенні «порода, плем'я» (пор. згадане вище *иноплемьство*): «Родъ Татарескъ *кость* не наша: что се есть намъ за племя» [69, I, 1297] (пор. також укр. *чужа кістка* «про когось кровно нерідного» [60, IV, 169]). Незалежно від етимології лексему можна інтерпретувати як південнослов'янську, а не чесько-моравську (до того ж специфічну) [38, 21], бо слідів цього слова у чеській (та словацькій) мові не виявлено.

Лише здогадно (за Г. В. Ягичем) *вѣрѣснити сѧ* (26) перекладають як «вкоренитися» [130, I, 319]. Такий дериват — гапакс у старій слов'янській писемності. Й. Хамм звертає увагу, що інфінітив при написанні *вѣрѣсни сѧ* може бути *вѣрѣснѣти сѧ* [94, 75]. Близьку за структурою і значенням лексему до засвідченої в КЛ зберігає словенська мова — *uresničiti se* «справдитися, здійснитися» (пор. *res* «істинний, дійсний, правдивий», *resnica* «правда»). Семантичну паралель до *вѣрѣснити сѧ* фіксує

Супрасльський рукопис — *въправдѣти сѧ «досѣгти справедливостѣ»* [130, I, 316].

Термін *мышѣ* «мша, меса, західнохристиянська літургія» засвідчується небагатьма іншими старослов'янськими пам'ятками [130, I, 257]. Слово поширене в північно-західному ареалі південнослов'янських мов, тому справедливо виключається із складу богемізмів [94, 74].

Термін *оплатѣ* (1, 6, 9 та ін.) «тоненький круглий коржик, спечений із прісного тіста, який вживається в західній християнській церкві для причащення; облатка» в старослов'янській писемності є гапаксом. Походить із латинського церковного *oblatum*; р на місці в указує на старонімецьке посередництво. В демінутивному варіанті *oplates* вживається в чеській і польській мовах. Через посередництво поляків і чехів термін став відомий і в Київській Русі: служать бо шпрѣсноки рекше шплатки [55, 86]. Вважається, що в КЛ це — богемізм [113, 416], однак слово могло мати в давнину й ширший ареал (пор. словен. *oblat*, *oblatak*).

У контексті «вънжтрѣньѣ нашѣ очисті ѣже нѣи *соушѣтъ* грѣхѣи нашѣи» (12) дієслово *соушити* виступає в непрямому значенні. Із близькою до цієї семантикою — «виснажувати, висушувати» — лексема засвідчується в перекладі XI ст. XIII слів Григорія Богослова (Назіанзіна): *Плѣтъ въздръжаниѣмъ сушити*. [69, III, 634] (пор. у Данила Заточника: *трясца бо... пустить, а зла жена и до смерти сушит* [61, 69], болг. *суша, изсушавам душа* на някого «вимотувати душу кому-небудь», укр. *сушити голову «турбуватися»*).

Ужите в незвичайному значенні слово *закленжити* (1 ос. одн. *заклепж*) (26) «розкувати, визволити» (власне значення «заперти, замкнути, заключити, ув'язнити») має тепер паралелі у північно-західній частині південнослов'янського ареалу [94, 75]:

zakleniti «замкнути», zaklipat «зачинити», otklipat «відчинити» тощо [129, II, 95]. Фіксується не тільки старослов'янськими пам'ятками, але й «Повістю временних літ»: си суть людье *zaklepeni* Александро(м) [55, 235]. Можливо, копіїст КЛ помилково написав *zaklepe* замість *razklepe* чи *izъklepe* «визволив, розкував» або навіть *iz zaklepъ*.

Академік Й. Хамм до богемізмів відносить *prisъbiti* (33) (пор. чес. *přispěti* па *romos*) [94, 38, 76]. Однак це дієслово, очевидно, в пам'ятці вживається з праслов'янським значенням «приїхати, прийти, приспіти», пор. давньорус. *prisъvati*, *prisъbiti* [69, II, 1456].

Дієслово *otъplatiti* (36) (в інших ст.-сл. пам'ятках звичайно вживається *vъzdati*) ніби вказує на чесько-моравський ареал [38, 21], але воно із специфічним значенням притаманне словенській (*odplačati* «виплачувати частинами», *odplačati* па *obroke* «виплачувати в розстрочку, давати виплату») та сербохорватській (*otplatiti* «виплатити, заплатити частинами») мовам.

Отже, в усьому суттєвому, питома слов'янському лексика КЛ має яскраво виражений південнослов'янський характер.

Відкрита А. Капустіним пам'ятка стала відомою широким колам наукової громадськості в серпні 1874 р. під час III Археологічного з'їзду, до якого було приурочено виставку старовинних предметів. Про перше знайомство з пам'яткою І. І. Срезневський писав: «На виставці, відкритій на археологічному з'їзді, є немало чудових речей, що досі були невідомі, в тому числі й цей маленький зошит, про який я, власне, не мав уявлення, поки не ввійшов у залу виставки рукописів. Цей глаголичний рукопис із семи аркушків. Він був доставлений із Єрусалима архімандритом Антоніном, відомим різними важливими розвідками й відкриттями» [70, 269].

Трохи інакше про перше ознайомлення наукової громадськості з КЛ розповідає Й. Коларж. Він повідомив, що для учасників III Археологічного з'їзду були організовані екскурсії по Києву. Під час екскурсій по Подолу в бібліотеці Київської духовної академії увагу учасників привернув старовинний глаголичний місал. На одне з засідань з'їзду пам'ятку приніс І. І. Срезневський, який коротко ознайомив із нею присутніх науковців. Після цього, під кінець з'їзду, рукопис під № 58 «б» потрапив на влаштовану з нагоди з'їзду виставку старожитностей. При глаголичних листках позначено дату: XIII або XIV ст. [104, 192—193]. І. І. Срезневський приїхав на з'їзд із доповіддю «Св. Софія цареградська за описом руського паломника XII ст.» [75, I, 95—109]. Він прочитав реферат «Про глаголичний рукопис, що зберігається в Київській духовній академії», в якому виклав свої спостереження над манускриптом. Видатний археограф не відніс цей глаголичний текст до найдавніших знаних тоді старослов'янських пам'яток (можливо, дату, позначену при листках на виставці рукописів, підказав він). І. І. Срезневський виявив близькість КЛ до Празьких глаголичних уривків, через те що в них представлені деякі риси «чесько-моравського наріччя» (з, а не жд; ц, а не шт, вы- у слові *выповѣди*¹⁷). Учений помітив, що перша сторінка пам'ятки відрізняється від решти й почерком і правописом (тобто звуковими особливостями). Зіставивши глаголичні листки з якимось друкованим збірником мес, І. І. Срезневський дійшов висновку, що пам'ятка є частиною «римсько-католицького місалу» [70, 274—275].

У матеріалах III Археологічного з'їзду І. І. Срез-

¹⁷ В. Макушев недаремно відзначив, що «через спішність приготування реферату в повідомлення вкралися деякі неточності, зокрема слово *выповѣди* (замість *въ исповѣди*?), в рукописі якого немає» [35, 64—65].

невський опублікував пам'ятку в кириличній транскрипції (через те що в Києві не було глаголичних шрифтів) під заголовком «Список із оригіналу давнього глаголичного місалу Київської духовної академії кирилівськими буквами». Публікація супроводжується археографічно-лінгвістичним коментарем. Учений відзначив, що пам'ятка починається читанням із Апостола, але молитву, яка вміщена після нього, І. І. Срезневському не пощастило ідентифікувати. Він припускав, що це, можливо, молитва з меси. Крім уже відзначених у рефераті «чесько-моравських» фонетичних рис, публікатор КЛ звернув увагу на деякі особливості граматики й лексики, в тому числі *силоуж ...наслѣдоуемъ* замість *силж*, *рованіѡ* (на думку І. І. Срезневського, через недописання замість *дарованиѡ*), *вѣсждѣ*, *подась* (замість *подаси* або *подазь*), *ціркѣнаѣ* *твърдь* замість *ціркѣвѣнаѣ*, *молитвами* *вѣсѣхъ* *небѣськѣихъ сілахъ* замість *силъ* (може, внаслідок описки) та ін. [72, 185—197].

Основні положення цього коментаря автор опублікував раніше — в 1876 р. при першій публікації тексту в глаголичній транслітерації, де паралельно подається кирилична транскрипція. Щоправда, пам'ятку надруковано не цілісно, а двома частинами (перерваними описами й публікаціями інших пам'яток) під заголовками: «Глаголичні уривки з книги Апостольських читань» [71, 490—493], «Римсько-католицький місал у давньому глаголичному списку» [71, 529—545]. Відхилення від очікуваних форм і слів, що в опублікованих до 1876 р. старослов'янських пам'ятках не зустрічалися, в тому числі *вѣсждѣ* “сontinuo”, *ипокость* (неправильно вичитане *инокость*), публікатор назвав «странностями» [71, 544].

Перший видавець і дослідник КЛ загалом влучно охарактеризував їх особливості на тлі старослов'янського письменства, але про місце й час створення пам'ятки конкретно нічого не сказав.

Першу замітку в науковій пресі про КЛ зробив Й. Коларж. Автор також виділив характерні фонетичні риси КЛ (с, z замість št, žd) та «паннонські» слова: rarežь (замість parà), orlatъ (середньолат. oblata), тьša (замість služьba), prosiiti (замість moliti), zakonьpikъ (замість archierejъ), o. nebezьskъichъ (замість o nebezьnychъ), po vьsъadě (postcommunio), resnotivьnaa (замість istivьnaa) та ін. [104, 194].

За особливостями палеографії, правопису, мови, перекладу (недостатнє знання латинської мови), змісту і, головним чином, тексту — наявність у ньому префацій (які виявляються тільки в найдавнішому римському місалі VII ст.), що були скасовані десь у X чи XI ст. і з того часу вийшли з ужитку, Й. Коларж датує пам'ятку XI ст. і вважає, що вона чесько-словацького походження [104, 197].

Й. Коларж ще раз повернувся до питання про давність пам'ятки при публікації в 1878 р. повного тексту місалу КЛ (у латинській транскрипції з додатком необхідних кириличних букв) [103, 335—339]. До деяких молитв він надрукував паралелі з глаголичного місалу 1528 р. та з латинського тексту сакраментарія папи Григорія. Автор повторив свою аргументацію щодо датування й уточнив думку про походження пам'ятки: вона виникла в колишній Великій Моравії або в Паннонії [103, 344].

На публікації пам'ятки відгукнувся російський славіст В. В. Макушев, який, відзначивши спільні (зокрема, з, ц, шч відповідно до жд, шт) й відмінні (літера ħ) риси КЛ й Празьких уривків писав: «Антонінівський місал того ж часу й походження, як і Празькі уривки: старослов'янський оригінал у сербському списку... був принесений у Чехію ченцями-глаголитами в половині XIV ст. і там переписаний чехом» [35, 69]. Подібний погляд без аргументації він висловив і в рецензії на другу статтю Й. Коларжа [36, 138].

Відомий славіст Ф. Міклошич, який вважав, що старослов'янська мова виникла на паннонсько-словенській основі, відносив КЛ до «старословенських» пам'яток на тій підставі, що в глаголичному рукописі правильно вживаються носові голосні. Учений припускає існування таких «старословенських» говорів, у яких на місці праслов'янських *tj*, *dj* в тих самих словах на тій же території або на різних територіях виступали паралельно різні рефлекси: *pišta* поруч із *piša* < **pitja*, *daždь* поруч із *dazь* < **dadjь*. Автор не допускає впливу якоїсь однієї мови на звукову систему іншої тільки в одному явищі. Він заперечує зв'язок із чеською мовою відповідних явищ фонетики КЛ [119, 219].

У зв'язку з вивченням проблеми походження глаголиці Київськими листками зацікавився чеський мовознавець Л. Гейтлер, який уперше опублікував чотири фотознімки з рукопису. Без достатніх підстав палеограф твердив, ніби цю пам'ятку Антонін знайшов у Єрусалимі, а туди глаголичні рукописи потрапляли тільки з Македонії [93, 153].

Видатний славіст Г. В. Ягич торкається питання про походження і датування КЛ в кількох своїх працях. У відповідь на твердження Л. Гейтлера про те, що бездоганна «староболгарська» мова КЛ виключає можливість пов'язувати їх із слов'янською північчю заради *ц* і *з* (замість *щ* і *жд*), Г. Ягич підкреслив, що правильність церковнослов'янської мови цих уривків — сама по собі, а чехізми (моравізми чи паннонізми) — знову-таки самі по собі [84, 138]. Він писав, що старослов'янська мова в Моравії була елементом прийшлим, бо представниками її виступали солунські брати, тому мова КЛ не є справжньою живою мовою Моравії або північної Паннонії X ст. Однак у пам'ятці, як у дзеркалі, відбиваються яскраві сліди її історичного зв'язку з живою мовою Моравії (чи Північної Паннонії) IX або X ст.

незалежно від того, чи збережений манускрипт написано на півночі чи на півдні (в Македонії, Далмації, на островах Адріатики; південне походження списку Г. Ягичу видається більш імовірним), хоча в ньому уціліли залишки його північного оригіналу [84, 138].

Невдовзі після цього, в 1890 р., Г. В. Ягич опублікував пам'ятку (у кириличній транслітерації) разом із Віденськими листками (уривками). Публікація супроводжувалася глибоким палеографічним та лінгвістичним дослідженням.

Г. Ягич підкреслив спільні елементи КЛ і Віденських листків: вони мають аналогічний зміст (уривки з місалів римського обряду), обидві пам'ятки написані глаголицею, формат їх — мала вісімка. Але КЛ відрізняються великою давністю й чистотою мови (незважаючи на великоморавські нашарування) та старовинністю шрифту. Батьківщиною КЛ є область «чесько-моравсько-словацької» мови, а Віденські уривки походять із ареалу хорватської мови. КЛ учений датує XI ст., а Віденські уривки — XII ст. Він не виключає можливості й пізнішого датування КЛ, однак говорить, що з погляду особливостей мови й палеографії пам'ятка є старішою, ніж Сінайський псалтир і Сінайський требник (евхологій), Охридський уривок [100, 1—2, 5]. Г. Ягич прагнув довести, що слов'янсько-латинська меса відноситься до часу діяльності Мефодія. Поза всім, він ще раз звертає увагу на те, що в житті Мефодія на позначення церковної служби вживається характерне «латинсько-німецьке» слово *мьша* (в житті Кирила на видному місці — *литоургия*). Автор або перекладач життя Мефодія був добре поінформований про те, що в Моравії чи Паннонії богослужіння іменується *мьша*, чим характеризувалася її зовнішня форма (римський обряд) [100, 6—8]. Г. Ягич підкреслював, що відносить збережений список до XI ст. Оригінал КЛ виник у кінці IX ст. [100, 44].

Т. Д. Флоринський у зв'язку з цим зробив зауваження, що існує думка про те, ніби автором житій і Кирила і Мефодія була одна особа. Вона не була безпосереднім учнем або свідком діяльності першовчителів. Житія складені не раніше другої чверті X ст., отже, висновки про вживання в них тих чи інших слів можуть стосуватися лише X ст. [78, 167].

Історія КЛ була предметом постійної уваги відомого славіста В. Облака. Критикуючи думки А. Каліни, який загалом підтримав гіпотезу Л. Гейтлера про македонське походження КЛ, В. Облак зазначає, що А. Каліна не навів переконливих свідчень про с(ц) < tј, z(z) < dј, šč на місці št у македонських говорах. Не приймає автор і погляду Ф. Міклошича на мову КЛ як на старословенську через наявність у них рис, характерних для моравсько-словацьких діалектів [127, 362].

Походженню КЛ і Празьких уривків В. Облак присвятив спеціальну працю. Тут дослідник зreferував думки інших учених, зокрема констатував, що Ф. Міклошич, а за ним П. Ф. Фортунатов і Б. М. Ляпунов убачають у КЛ і Празьких уривках відбиття особливого перехідного діалекту від старослов'янської до «чесько-словацької» мови [126, 107], розглянув і відкинув аргументацію Ф. Пастернака, який на основі того, що в цих пам'ятках фіксується z, а не dz на місці dј, твердив, ніби вони походять із чеської території (імовірно, з Сазавського монастиря). В. Облак, як і його вчитель Г. В. Ягич, доходить висновку, що КЛ могли бути написані тільки на моравській землі (в історичному значенні), що на старослов'янському фоні «моравіزمи» в них є слідами моравсько-паннонської діяльності Мефодія [126, 108—112].

Б. М. Ляпунов у зв'язку з цим говорив, що можна б пристати до думки Г. Ягича — В. Облака, якби поруч із з і ц у КЛ не зберігалися характерні особливості

старослов'янської мови, знані з інших пам'яток, коли б з, ц виступали непослідовно (як це буває при копіюванні оригіналу, написаного однією мовою, представниками іншої, спорідненої мови), якби в тексті були й інші специфічні риси (фонетичні) (*шч* замість *ск*, *ст*, відомі в багатьох північних і південних слов'янських мовах). Автор вважає, що неможливо переконливо пояснити, яким чином моравець або чех міг зберегти різницю між носовими й неносовими, *е* та *ь*, *і* в той же час послідовно замінити *шт*, *жд* (якщо вони були в оригіналі) на *ц*, *з*. На основі змісту (служба латинського обряду) місце походження пам'ятки, на думку Б. М. Ляпунова, можна шукати в придунайських областях, близьких до Моравії або Чехії. Вчений допускає, що північна половина старослов'янської групи говорів у свій час доходила до Дунаю й була ніби містком до групи чесько-моравської; можливо, що ця північна частина старослов'янських говорів зникла після приходу угорців, частково асимілювавшись з говорами словацько-моравськими [32, 941—942]. Такі міркування учений висловлював і раніше, причому гадав, що, коли визнати відбиття в пам'ятці старослов'янського говору, перехідного до говірок чесько-моравських, можна примирити думки Г. В. Ягича й В. Облака про «моравізми» у КЛ з поглядами П. Ф. Фортунатова й Ф. Міклошича про чистоту в них старослов'янської мови [34, 56—57]. Згодом Б. М. Ляпунов визнав, що жодна з гіпотез його не задовольняє і йому залишається лише вивчати мову КЛ, не висловлюючись категорично про їх батьківщину [33, 254].

На статтю Б. М. Ляпунова негайно зреагував Г. Ягич, ще раз підкресливши, що текст КЛ у збереженому списку репрезентує не специфічний старослов'янський діалект, а правильну старослов'янську мову з свідомим уведенням у неї одним із переписувачів (скажімо, останнім) *ц, з* замість *шт, жд*, а також

шч < sk, st замість шт. Уже сам зміст КЛ (фрагмент місалу, перекладеного з латинського тексту) досить виразно вказує на територію походження пам'ятки. Східна Болгарія й Македонія при цьому повністю виключаються. Такими територіями можуть бути тільки Далмація й деякі області, що лежать позаду неї; потім Паннонія з прилеглими південно-західними районами, нарешті, Моравія з певною частиною Чехії. Первісний текст місалу походить із паннонсько-словенського мовного ареалу. На підтвердження свого погляду дослідник виділяє значний лексичний матеріал із КЛ, що повністю вписується в найдавніший старослов'янський словник (*лѣта оградѣць, чьсть, инокость, вѣрѣснити са, оутѣнжти, изволити, помиловати, оупѣванше, вѣнати, исправити, заклепж, лжкавѣство, бальство, заповѣдь, присно*), рефлекс якого відбиває хорватський глаголізм — безпосередній продовжувач паннонсько-словенської традиції [97, 6, 12].

В. М. Щепкін відносив КЛ до X ст., але не виключав можливості виникнення пам'ятки і в більш ранню добу (чому не суперечить ні графіка, ні мова пам'ятки). Першу сторінку пам'ятки він датує XI ст. Учений приєднується до погляду Ф. Міклошича, П. Ф. Фортунатова, Б. М. Ляпунова про походження КЛ. На його думку, послідовне внесення західнослов'янських фонетичних рис у пам'ятку суперечить духові й цілям переписувачів усіх епох, а на практиці вимагало б лінгвістичних знань від писаря X ст. Незважаючи на те, що в КЛ автор знаходить відображення давнього перехідного західнослов'янсько-південнослов'янського говору, В. М. Щепкін не вважає необхідним віднесення його до певної місцевості [81, XVIII—XIX]. В листі до Г. В. Ягича А. Лескін критикував твердження В. М. Щепкіна як зовсім бездоказове і пристав до погляду адресата [110, 45]. Через деякий час В. М. Щепкін знову висловив думку, що в КЛ пред-

ставлений особливий перехідний старослов'янський діалект, який десь на території сучасної Угорщини межував із чесько-моравськими землями і мав у своїй фонетиці риси, що споріднювали його з західнослов'янськими мовами [82, 24].

Г. Ягич піддав переконливій критиці міркування В. М. Щепкіна (бо справді існування перехідного західнослов'янсько-південнослов'янського говору ніхто не довів ні тоді, ні тепер) і знову підтвердив свої міркування, висловлені раніше [98, 39—45].

А. Будилович з огляду на правильне вживання носових у КЛ (які він відносить до X—XI ст.) вважав, що пам'ятка могла виникнути лише в середовищі ринестів (населення, в мові якого функціонують носові голосні звуки) — південних (македонських?) або північних (лехітських), й висунув здогад, що КЛ написані в одній із приадриатичних областей яким-небудь словаком або чехом, котрий жив в середовищі ченців південнослов'янського походження. Разом із цим А. Будилович не заперечує і погляду Л. Гейтлера про македонське походження КЛ [4, 88—89].

Ігноруючи встановлений факт, що перша сторінка КЛ має пізніше походження, і спираючись тільки на наявність на ній уривка з апостольських послань, А. Михайлов хибно твердить, що пам'ятка могла бути створена не раніше, ніж на початку XI ст., бо до цього часу в складі латинських місалів не подавалися читання із святого письма. Найбільш відповідною датою для КЛ він вважає XII ст. [40, 35].

Кілька студій про КЛ написав М. К. Грунський. На основі своїх спостережень над накресленнями букв і надрядкових знаків автор спочатку схилився до думки, що КЛ не копія, а оригінал [11, II, 56]. З цієї причини він стверджував, що появу пам'ятки не можна відносити до часів Кирила та Мефодія. КЛ виникли пізніше, хоч вони і є найдавнішою від усіх інших відомих старослов'янських пам'яток [14, 30].

На відміну від усіх попередніх і абсолютної більшості наступних дослідників КЛ М. К. Грунський окремо розглянув мову пам'ятки на всіх лінгвістичних рівнях. Разом із цим він відмовився зробити висновок про батьківщину пам'ятки, вважаючи, що для визначення місця виникнення КЛ немає достатніх фактів [11, III, 59—60], за що йому докоряв рецензент С. М. Кульбакін. Наявність у пам'ятці двох почерків, виділених і М. К. Грунським, свідчить якраз про те, що КЛ — список (копія), а не оригінал [27, 210]. Рецензент вважає, що в наголосах КЛ немає нічого західнослов'янського, що акцентуація пам'ятки вказує на південне її походження [27, 207, 211]. «Якщо локалізувати говір із усіма рисами давньої церковнослов'янської мови і разом з тим із з, ц на місці праслов'янських dj, tj важко, то не неможливо: болгарські володіння в Дакії в IX ст. межували з південним кордоном Моравської держави» [27, 211]. І далеко пізніше М. К. Грунський про батьківщину КЛ говорив надто невизначено: «Пам'ятка була переписана або, краще, вживалася серед слов'янства, яке відрізнялося мовою від тієї мови, що покладена була в основу початкової літературної мови» [14, 30]. Про вік КЛ він писав, що вони репрезентують початкову літературну мову слов'ян. Думку М. К. Грунського про те, що КЛ — оригінал, поділяло небагато славістів; серед них був Г. А. Ільїнський [18, 636].

Необхідно відзначити великі заслуги М. К. Грунського в популяризації пам'ятки шляхом фотопублікації її тексту [12, 15].

Багато творчих сил віддав дослідженню КЛ Вацлав Вондрак. Спочатку він назвав батьківщиною пам'ятки Карпати, де, очевидно, зберігалася старослов'янська писемність. Та згодом вчений докорінно змінив свій погляд, який намагався обґрунтувати у спеціальному монографічному дослідженні КЛ та Празьких уривків. Він відзначив, що наявність

з, ц на місці жд, шт та ін. свідчить ніби про чеське походження КЛ, однак, беручи до уваги той факт, що в пам'ятці написано *тоузимъ* без зміни на повністю чеську форму *цоузимъ*, учений твердить, що в первісному тексті КЛ не було богемізмів, а потрапили вони туди лише при переписуванні. Два почерки в місалі свідчать, на думку вченого, що КЛ — список з іншого оригіналу. На погляд В. Вондрака, пам'ятка виникла в паннонських словенців, коло Балатонського (Бл'атного) озера, де колись княжив Коцел, або, точніше, трохи південніше від цієї території в ареалі кайкавського наріччя; є певні внутрішні зв'язки між КЛ і Фрейзінгенськими уривками, які вказують на те, що обидві пам'ятки походять із однієї території. У великій кількості випадків наголоси і довготи, позначені в КЛ, узгоджуються як із словенськими, так і з сербохорватськими. В. Вондрак розрізняє два шари в пам'ятці: словенський (старіший) і сербохорватський (трохи молодший). На його думку, КЛ виникли в ареалі словенської мови на території теперішньої Угорщини й були переписані на сербській території. Автор виявив *ны* (називний множини) замість *мы* в Клоцовому збірнику. В КЛ це явище спостерігається в кількох випадках, тому, як гадає В. Вондрак, не може бути й мови про те, що КЛ написані десь на півночі, в Чехії. Вживання *ны* замість *мы* свідчить тільки про південне походження їх (у болгарській мові *ны, ные* — також форма називного множини). У формах родового відмінка *силахъ* (замість *силъ*), *дѣвѣъ*, *грѣхѣ* виявляється найочевидніший вплив сербохорватської мови. Все це ніби вказує на певний зв'язок збереженого тексту пам'ятки з сербськими землями, які межували з болгарськими. Форма *цирѣкъвъ* у КЛ має відповідник у словенській мові *siękev* (старочеська — *siękev*, род. відм. — *sięekve*). Вираз пам'ятки *оут ѿ же бѣити* — чисто словенський. Отже, за В. Вондраком, КЛ створені на словенській території, переписані

сані на сербохорватській, а не на чесько-моравській землі. Учений вважає, що богемізи (чехізи) внесли в листки вигнані з чесько-моравських країв глаголити, які опинилися серед хорватських глаголитів і більш-менш підпали під вплив нового, сербохорватського оточення, однак зберегли (особливо в літературних творах) деякі особливості рідної мови. Богемізи в КЛ вніс чех, що жив на сербохорватській території, найімовірніше при останньому переписуванні пам'ятки. Чеські глаголити могли опинитися в Хорватії після смерті Мефодія (885 р.), коли їх вигнано з Великоморавської держави, тому богемізи КЛ можуть походити лише від кінця IX — першої половини X ст., бо пізніше глаголити з Чехії так масово не переселялися в Хорватію. Особливості мови першої сторінки КЛ, зокрема $e < b$; z на місці b , вказують, що вона написана там, де востаннє переписувався місал, або на близькій території в трохи пізніший час [145, 4—45]. В. Вондрак визнає, що його теорія походження КЛ є трохи модифікованою думкою А. С. Будиловича [145, 40]. Дещо в ній є й від теорії Г. Ягича.

Рецензуючи монографію, Ю. Ф. Карський мав підставу писати, що міркування В. Вондрака мало-доказові. Одночасно він висловив варту уваги думку про те, що засвідчений на першій сторінці пам'ятки уривок із Апостола (незважаючи на те, що писаний він іншим почерком і в його тексті немає богемізмів) складає одну частину старовинного місалу. А раніше XI ст. в латинських місалах, що служили оригіналами для слов'янських глаголичних місалів, не було читань із святого письма (вони входили до складу євангелістаріїв та лекціонаріїв) [24, 605—606].

Основних положень В. Вондрака про КЛ не сприйняло багато інших славістів, зокрема Г. А. Ільїнський. «Якими б загадковими не були деякі особливості мови Київських уривків, ніщо... не дає права при поясненні

їх виходити з яких-небудь інших мов, крім давньо-болгарської й давньочеської» [20, 637]. Лексичний критерій для рецензента малопереконливий: не можна поручитися, що *циръкъвь, оутѣже, рѣснотивьнѣ* не зустрічалися в якомусь південночеському чи південноморавському говорі. Малодоказовим для Г. А. Ільїнського є й акцентологічний матеріал: потрібно довести, що в X ст. словенський наголос був такий же, як тепер, не кажучи про те, що більшість випадків, де В. Вондрак бачить словенський наголос, можна приписувати й староболгарській мові. Зовсім зайвою є теорія сербохорватського нашарування в КЛ; називний множини *ны* міг проникнути в пам'ятку з якоїсь говірки болгарської мови [20, 638].

В. Пархоменко в 1913 р. висловив неправдоподібну гіпотезу про те, ніби КЛ є пам'яткою короткочасного панування в Києві польського католицизму. При цьому він ґрунтувався на здогаді О. І. Соболевського про польське походження КЛ. О. О. Шахматов спростував версію В. Пархоменка й нагадав, що зв'язок глаголичного місалу з Києвом випадковий; пам'ятку знайдено в Палестині, куди вона могла потрапити не тільки з давньої Русі, але і з Чехії, Моравії, Македонії, Афону і т. д. [80, 340, 341].

На думку О. Лескіна, в силу того, що КЛ відбивають латинський обряд, вони мали виникнути на слов'янському заході [111, XXVII].

Окрему статтю про особливості мови КЛ опублікував М. М. Дурново. Фактам заміни старослов'янських звукових форм чеськими він знаходив аналогію в подібних замінах їх живомовними рисами в давньоруських пам'ятках. М. М. Дурново дійшов висновку, що переписувач одного із протографів КЛ говорив слов'янською мовою, в якій носові голосні ще не збіглися з неносовими, але в якій на місці праслов'янських *dj, tj і stj, skj, sk'* з'являлися звуки *z, c, šč*; цей протограф переписала особа, в мові якої *q* перейшов в *u*, однак

вона так ретельно скопіювала текст, що ця риса в збереженому списку виявилася тільки один раз — *небесьскоуѣ*. Не виключено, що таке написання було вже в попередника останнього переписувача КЛ. У такому разі наведений приклад не свідчить про перехід всякого $q > u$ в мові писаря, хоч може бути вказівкою на те, що в певних випадках такий перехід відбувався. Питання про те, чи був чехом переписувач КЛ або той із його попередників, котрий вніс у текст *з, ц, шч* замість старослов'янських *жд, шт*, розв'язується (але не обов'язково) позитивно, якщо допускати, що в чеській мові в той час, коли провадилася ця заміна, носові голосні ще не збіглися з неносовими [16, 219—227]. Точніше про час виникнення або останнього переписання пам'ятки вчений прямо не говорить.

Згодом М. М. Дурново писав, що КЛ репрезентують чесько-моравський варіант старослов'янської мови, який, однак, відхилився вже від старшої кирило-мефодіївської традиції (болгарський варіант цієї мови представлений як власне болгарськими, так і македонськими, сербськими й давньоруськими пам'ятками). КЛ віддалені від часу діяльності Кирила й Мефодія, можливо, на цілих сто років [17, 2—3]. Своєрідна передача рефлексів праслов'янських *dj, tj, stj, skj* у цьому варіанті, безсумнівно, виникла на чесько-моравському ґрунті. Поодинокі моравіزمи в Маріїнському евангелії, Сінайському псалтирі, Клоцовому збірнику показують, що на Балканський півострів проникали манускрипти, створені моравцями або для моравців. Можливо, такі рукописи туди доставили ще в кінці IX ст. учні Мефодія, хоч ці ж учні принесли з собою і тексти, писані первісною орфографією, вживаною Кирилом до подорожі в Моравію, які не зазнали систематичної моравізації [17, 5—6].

Цікаві висновки про вік і місце написання пам'ятки на основі дослідження абревіатур зробив Г. Чремошник. КЛ характеризуються найменшою кількістю скорочених

написань (їх лише п'ять — *бѣ*, *гдѣ*, *ісѣ*, *хсѣ*, а також *бѣа*) з усіх старослов'янських пам'яток. Дуже обмежена кількість абрєвіатур була в найдавніших грецьких текстах. У них скорочувано майже ті самі лексеми, що й у КЛ (інші «св'ященні імена» писано повністю) [91, 491, 493]. Відомі й латинські рукописи, в яких скорочувалися тільки слова *deus*, *dominus*, *Jesus*, *Christus*. Абрєвіатура від прикметника *sanctus* почала вживатися тільки в V ст., а до VI ст., напевне, не мала загального поширення. Слово *свѣтъ* пишеться повністю і в КЛ. Перекладач КЛ або не знав нової латинської орфографії, або скоротив лише ті слова, що були написані скорочено в латинському оригіналі. Латинський оригінал V—VI ст. міг зберегтися там, де в цей період існувало латинське богослужіння, але в часи перекладача воно не функціонувало. Г. Чремошник доходить висновку, що старовинний латинський текст, мабуть, зберігався в Македонії — батьківщині Кирила і Мефодія. Отже, архетип КЛ створений у Македонії і принесений у Моравію.

Переклад міг бути зроблений у перші роки праці Кирила й Мефодія. Очевидно, в Кирила були певні причини взяти для перекладу старовинний місал, правовірність якого не могла стати предметом дискусії [91, 494—495].

На думку Л. Арасимович, регулярне внесення відомих чеських рис у фонетику КЛ при повному збереженні старослов'янських промовляє за те, що *с*, *z*, *šč* внесені в потрібних випадках навмисно [2, 22—25]. Як уже згадувалося, Г. В. Ягич також вважав, що ці особливості свідомо введені в текст чехом. Дослідниця ж висуває нову гіпотезу про те, що чеські мовні особливості (*z*, *с*, *šč*) замість рідномовних (*жд*, *шт*) вніс перекладач чи переписувач болгарин — сподвижник Кирила і Мефодія — з метою наблизити свою мову до мовлення навколишнього населення для більшого успіху своєї місії. У надрядкових знаках

КЛ виявляються прийоми грецької правописної школи VIII — IX ст., а з ними найкраще міг бути обізнаний саме болгарин. Авторка не виключає можливості того, що перекладачем меси, списком з якої є КЛ, був сам Мефодій [2, 26—27].

К. Мольберг, який виявив у італійському місті Падуї латинський прототип (але не оригінал) КЛ, допускав, що протограф слов'янської пам'ятки відноситься до кирило-мефодіївської епохи, а переклад місалу здійснив сам Кирило-Костянтин під час перебування в Римі (868—869) незадовго до своєї смерті [120, 223].

У рецензії на студію К. Мольберга Б. Арнім висловив думку, що КЛ безсумнівно є списком із давнішого оригіналу. Він звернув увагу на різницю в лексиці КЛ і старослов'янського євангелія-апракоса. На його погляд, лексичні розходження між пам'ятками з'явилися в процесі одно- або дворазового переписування місалу. Ці розходження якщо не спростовують, то розхитують Мольбергове припущення про те, що текст КЛ переписав сам Кирило-Костянтин [86, 501—503].

Розглянувши думки деяких своїх попередників, П. О. Лавров писав: «Де могли з'явитися богемізми чи моравізми у такій давній пам'ятці, як Київські листки, коли їх не застосовувати до першої пори слов'янської служби божої в Моравії та Паннонії? На Балканському півострові для цієї пам'ятки й щодо мови й щодо змісту важко знайти місце. Її мову важко відокремити від чесько-моравського краю. Як літургійний текст, перекладений з латинської мови, поза межами Морави або Паннонії вони могли б з'явитися тільки ще в Чехії на півночі і в Хорватії на півдні» [28, 403].

Н. Ван-Вейк відносив КЛ до пам'яток чесько-словацького походження. Він допускає і переклад на моравсько-паннонському ґрунті чину (встановленого порядку обряду) літургії (місалу), але чи є Київські

(а також Віденські) листки уривками цього перекладу,— невідомо [6, 20, 22].

Для Р. Якобсона належність КЛ до чеської редакції старослов'янської мови є безсумнівною. Він датує пам'ятку XI ст. [102, 50, 51].

Й. Вашіца, високо оцінивши переклад, у якому виявляється сильна авторська індивідуальність, висловив (як і К. Мольберг) здогад, що складачем КЛ був Костянтин-Кирило. Він відносить їх до тих перекладів другої половини IX ст., котрі вийшли із вжитку й збереглися тільки в архівах та старовинних збірках. КЛ пройшли шлях із Чехії на слов'янський південь, де також служилася літургія св. Петра, а звідти — в Палестину чи, скоріше, на Сінай [138, 76—77].

Й. Вайс переклад КЛ також пов'язував з іменем Костянтина-Кирила [137, 102—103].

Особливо багато уваги КЛ в повоєнний час присвятив М. Вейнгарт, який дійшов висновку, що богемізм були вже в загубленому оригіналі пам'ятки — в першому старослов'янському сакраментарі, що виник у кирило-мефодіївську добу на великоморавській землі. Він висловив також гіпотезу про те, що пам'ятка створена в оточенні Кирила, можливо, при його перебуванні в Римі або незабаром після цього. Та переклад не був власною Кириловою працею. Переклав КЛ моравець або людина, що засвоїла мовлення моравців. З огляду на походження КЛ можна назвати справді першою пам'яткою чесько-словацької церковно-слов'янщини [146, 38—39, 43].

К. Горалек вважає КЛ найдавнішим старослов'янським текстом приблизно першої половини X ст., що репрезентує чесько-моравський тип літературної мови [96, 309].

Серед джерел новітнього словника старослов'янської мови КЛ названо найдавнішою пам'яткою, писаною в Чехії у X ст. [130, I, LXV].

Р. Вечерка вказав на деякі лексичні й фразеологічні збіги КЛ із пізнішими пам'ятками, що виникли в Моравії й Чехії (меси на честь Кирила та Мефодія, служба св. Вацлаву) [141, 415—416].

Ян Станіслав прагнув показати, що КЛ відбивають розвиток мови й культурні зв'язки Великоморавії до приїзду в країну Костянтина-Кирила й Мефодія. Центральними осередками її були землі над ріками Морава, Нітра й Дунай. Для з'ясування деяких питань, пов'язаних із мовою КЛ, важливі матеріали виявлено в словацьких говірках. Загалом же Я. Станіслав солідаризується з поглядами В. Облака на походження пам'ятки [73, 5—24; 132, 221—231].

У науковій літературі про КЛ давно писалося, що місал починається службою на честь св. Климента, мощі якого Кирило віднайшов по дорозі в Хазарію. Кирило й Мефодій узяли їх із собою, а згодом віднесли до Рима [146, 42]. Таким чином, св. Климент був наче патроном місії слов'янських першовчителів.

У житії Мефодія (глава VIII) говориться, що папа дозволяє слов'янську літургію, «такоже єсть философъ началъ Костянтинъ бж҃ією бл҃годатью и з(а) млтвы ст҃го Климента». Дехто в цьому вбачає пряму вказівку на місал Київських листків [120]. Розвиваючи цей здогад, дослідники припускають, що переклад-оригінал КЛ здійснив Кирило-Костянтин у Римі з нагоди свята на честь св. Климента (23 листопада 868 р.) [133а, 321—324].

Цікаво, що як пам'ять про місію Кирила й Мефодія, котрі приїхали до Великої Моравії з мощами св. Климента, в давнину західні слов'яни спорудили кілька храмів у честь цього святого [37а, 3].

Відома дослідниця глаголичної писемності О. Неделькович відносить КЛ до найдавніших старослов'янських пам'яток взагалі [125, 80].

Думки Ф. Міклошича, П. Ф. Фортунатова, Б. М. Ляпунова, до яких приєднався і С. М. Кульбакін, про

походження КЛ стали забуватися, і З. Штібер недавно знову заговорив про цілісність мови КЛ як свідчення відбиття в пам'ятці живого слов'янського діалекту, що ним користувалася певна етнічна група, котра географічно може бути локалізована десь на межі чесько-словацької, словенсько-кайкавської й південно-східної частин (!) (очевидно, помилково, замість північно-західної.— В. Н.) болгарської території, найімовірніше в Паннонії біля озера Балатон [80а, 106—109].

Із спростуванням погляду З. Штібера виступив Г. Бірнбаум, заперечивши тезу про цілісність мови КЛ. Дослідник ще раз підкреслив непослідовність у звуковій формі підсилювальної частки. Вона фіксується то як *же* (напр. *іже*, 3; *імьже*, 14; *ѣкѣиже*, *такѣиже*, 22, та ін.), то як *зе* (гіперизм?) (напр., *тѣзе*, 5; *о томьзе*, 12; *тогазе*, 5, та ін.).

Особливого значення Г. Бірнбаум надає «компромісному» написанню *такозе же* (19; 32), в чому ніби виявилася безпорадність переписувача КЛ при виборі між *ž* (<g перед e) та *z* (<dj), а цього б не було, коли б мова пам'ятки відбивала якесь живе діалектне мовлення. Такого поплутання не допустив би й гада-ний фальсифікатор КЛ досвідчений мовознавець В. Ганка [89, 343—344]. Форму *тоузімъ* (20) «чужим» (дав. відм. мн.) автор також розглядає як видозміну старішої старослов'янської *тоуждимъ*. Специфічні особливості лексики (латинсько-староверхньонімецькі, особливо старобаварські, запозичення, а також слов'янські *рованиѣ*, *інокость* та ін.) вказують, що оригінал КЛ виник на моравсько-паннонській території. Проте, гадає Г. Бірнбаум, фонетичні критерії—непослідовне написання *же/зе*, *тоузімъ*—промовляють про те, що збережений список КЛ не належить чехові (моравцю) або паннонському слов'янинові. Форма *тоузімъ* (із початковим *т*) спонукає думати про хорватський мовний ареал або західну Болгарію

(Македонію) (що менш імовірно). Про Хорватію, особливо Далмацію, як місце виникнення КЛ свідчить не тільки те, що йдеться про сакраментар римського обряду, але й прихід сюди частини Мефодієвих учнів після його смерті [89, 346—348]. Переконливою вказівкою на Далмацію є також перша сторінка КЛ, яка датується XII ст. [89, 347—348]. Отже, Г. Бірнбаум з новою аргументацією фактично відновлює теорію Будиловича — Вондрака про походження пам'ятки.

Й. Хамм резонно зауважив, що автор залишив поза увагою старослов'янський займенник, який звучав *тѣжде*, а не *тѣже* [94, 35—36]. До цього слід додати, що ще в праслов'янській мові функціонував дериваційний елемент *-dje*, успадкований багатьма слов'янськими мовами (ст.-сл. *таможде* та ін., ст.-словен. *toje*, *tomije* і т. д., сербохорв. *тако ђ е(р)* та ін.) [105, 309], тому форми типу *такозе* КЛ не виходять за рамки регулярних заміни прастарослов'янських континуантів *dj* чесько-моравсько-словацькими.

Особливості акцентуації КЛ стали для Ф. Кортландта ґрунтом для твердження про відбиття в пам'ятці перехідного словацько-хорватського діалекту [106, 1—2]. Аналогічні думки вже були висловлені Ф. Міклошичем, Ф. П. Фортунатовим та іншими славістами (щоправда, в них ішлося про інші перехідні говірки).

Із появою пам'ятки в славістиці виникла ціла низка проблем, розв'язання яких загалом сприяло не тільки пізнанню складу й мови КЛ, але й з'ясуванню питань про найдавнішу міжслов'янську діяльність Кирила й Мефодія, їх учнів і найближчих послідовників та ін.

Щодо походження специфічних особливостей мови КЛ окреслились дві наукові версії, які в модифікованому вигляді час від часу повторюються аж до

наших днів, а саме: 1) у текст пам'ятки свідомо або ненавмисне введено характерні чесько-моравсько-словацькі фонетичні та інші елементи замість південнослов'янських; 2) у пам'ятці відбивається перехідний західнослов'янсько-південнослов'янський діалект. В обох випадках територією, де виникли або були переписані КЛ, майже однотайно визнається територія колишньої Великоморавської держави, особливо Паннонія.

Немає сумніву в тому, що мова пам'ятки в найсуттєвіших рисах, насамперед лексика,— південнослов'янська. Моравсько-(чесько-)словацькі особливості в фонетиці найпростіше й найпереконливіше, на наш погляд, можна пояснити тоді, коли пристати до гіпотези М. Дурново, котрий прагнув довести, що найдавніша старослов'янська мова ґрунтується на говорі слов'ян околиці Солуня, в якому відповідно до праслов'янських *dj*, *tj*, *k't'* були не *žd'* і *št'*, а специфічні фонемі (континуантами яких у сучасних македонських говорах є *ž*, *š*). Учений намагався пояснити й виникнення «чесько-моравського» правопису із характерними для нього $z < dj$, $ц < tj$ [17, 7—11, 17—18].

Ідею М. Дурново про походження старослов'янської мови прийняли й розвинули далі М. С. Трубецької, К. Горалек та інші славісти. М. С. Трубецької у мові, якою вперше було перекладено культові книги (автор називає її прастарослов'янською), передбачав на місці *dj*, *tj/kt* особливі фонемі [136, 81].

Пристаючи до думки про існування в прастарослов'янській мові *d',t'* на місці *dj*, *tj*, *kt*, К. Горалек твердить, що ці звуки в Моравії замінено на *з*, *ц*, а в Болгарії — на *жд*, *шт* [96, 105—106, 379]. Окрему студію проблемі рефлексів *dj*, *tj/kt* у первісних слов'янських перекладах книг присвятив А. С. Львов. На наш погляд, він остаточно довів, що в прастарослов'янській мові на місці *dj*, *tj/kt* були специфічні звуки (автор позначає їх *d̄*, *t̄*), які в Моравії (історич-

ній) пристосовувалися до місцевого мовлення через заміну їх звуками (буквами) *з, ц*. За А. С. Львовим, відповідно вторинними є і *жд, шт*, якими характеризується болгарська редакція старослов'янської мови [31, 68—69]. Написання *дазь, обѣцьниє, зашчіті* і т. п. навряд чи могли з'явитися на місці «первинних» *даждь, обѣштѣниє, заштїті*. Вони могли бути в КЛ від самого початку [31, 56]. Цю гіпотезу про «чесько-моравські» (моравсько-словацькі) особливості фонетики КЛ вважаємо найбільш імовірною. Власне, це нове обґрунтування гіпотези Ягича — Облака.

Більшість учених на основі найрізноманітніших критеріїв відносить виникнення КЛ до IX—X ст.¹⁸ Але багато питань, пов'язаних із КЛ, залишаються дискусійними.

Поєднання характерних південнослов'янських і західнослов'янських фонетичних і морфологічних особливостей у мові КЛ на фоні загалом типової південнослов'янської лексики зробило пам'ятку загадковою (за висловленням С. М. Кульбакіна [25, 3]).

Ніхто з дослідників пам'ятки до останнього часу не мав сумнівів щодо її автентичності.

Вони з'явилися тільки в В. І. Ламанського, який спеціальних студій над пам'яткою не проводив, але написав окреме дослідження про подробиці В. Ганки. Напевне, під час вивчення фальсифікацій цього письменника в нього зародилася думка про те, що КЛ — подрóbка, тим більше що пам'ятка суперечила його поглядам. В. І. Ламанський уявляв собі слов'янство як єдине ціле, що складає «греко-слов'янський світ», на противагу «латинству» [59, 216]. Свої сумніви В. І. Ламанський не наважився виразити публічно, в друку. Їх він виклав у листі від 16.XII 1901 р. до свого

¹⁸ Найповнішу бібліографію про КЛ можна знайти в книгах Г. А. Ільїнського [19], М. Г. Попруженка й Ст. Романського [56], М. Вейнгарта [146], І. Є. Можяєвої [41].

учня Т. Д. Флоринського, професора Київського університету¹⁹:

«Дорогой Тимофей Дмитриевич! Прибегаю к Вам с великой просьбой. Соберите мне, пожалуйста, сведения о том, как, когда покойный Антонин пожертвовал Киевск[ой] акад[емии] так называемые Киевские глаголические листки. Не было ли при этом приложено какое-нибудь письмо Антонина, где бы было сказано; когда именно и при каких обстоятельствах приобрел он эти листки и от кого?»

Я давно над ними задумываюсь — моравскими считать (за *ц* и *з* вм. *щ* и *жд*) не позволяет отсутствие в них прочих моравизм[ов], ни разу как обмолвки в так[их] слов[ах], как *сваѣт* (svat), *молитв...* (modl...), много раз попадающихся, — а признать их макед[онскими] и очень древн[ими] мешают случаи (2)²⁰ замены, смеш[ения?] ж-сов гласн[ыми] и обратно; а в не очень древн[их] памятн[иках] так[ого] архаич[еского] право[исания] и последов[ательности] мы нигде не встречаем. С друг[ой] стор[оны], в к[онце] 60 и в нач[але] 70-х гг. слав[янская] филол[огия] так уже стояла, что охотнику можно б[ыло] решиться на подделку. Cui vopo? Для доказат[ельства], что Кир[илл] и Меф[одий] вводили в Пани[онии] и Мор[авии] лат[инское] богосл[ужение] на слав[янском] яз[ыке]. Мне известны два езуита, очень много занимавшихся слав[янскими] древн[остями] и кир[илло]-меф[одиевским] вопр[осом] — а именно Мартынов²¹ и Гезен, — а сверх них б[ыли] и другие.

¹⁹ Лист зберігається у Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР у Києві, шифр: III, № 20418. Уперше опублікував його М. В. Геппенер [95, 41—42]. В квадратних дужках дописуємо скорочені частини слів. Підкреслення в тексті — В. І. Ламанського.

²⁰ Перед цим закреслено *употреб [ление]*.

²¹ У публікаціях М. В. Геппенера [95, 41] та А. Й. Багмут [3, 260] прізвище прочитано неправильно — Маринков.

Поговорите-ка с кем-ниб[удь] из Ваших химиков, можно ли попробовать разложить чернила, не испортив р[уко]п[и]си? Хорошо бы проверить. Текст, термин[о]логия б[ыли] взяты из хорв[атских] миссалов. Не подкинута ли были, не принесены²² ли б[ыли] эти листки нарочно русскому архим[андриту] — ученому, ценившему древности, но не знатоку по этой части. Могли б[ыть] уверены, что Антонин так или иначе ознакомит ученый свет с этими отрывками.

Конечно, я не уверен в этом предположении и головой не стою за него, но думаю, что известное подозрение не лишне и б[ыло] бы хорошо испытать и проверить эти странные и чудные отрывки. Не откажите ответом, голубчик...»

Відповідаючи В. І. Ламанському відносно Київських листків у листі від 10.I 1902 р., Т. Д. Флоринський, між іншим, писав: «На днях я повидался с Н. И. Петровым и узнал от него следующее. Никакого письма или официальной бумаги Антонина, объясняющих обстоятельства открытия глаголических листков миссала и поступления их в Академию, не сохранилось. У ректора Академии Филарета были письма арх. Антонина, но куда они исчезли, никто не знает. Н. И. Петров давно их разыскивает. На листке, служащем оберткой для глаг[ол.] листков, рукой Антонина написано «Іерусалимъ, 1872 г.», и эта запись пока остается единственной датой о месте и времени находки.

Что касается разложения (?) чернил, то об этом я беседовал с нашим химиком С. Н. Реформатским, который обещал мне дать определенное заключение по ознакомлению с самим памятником.

Моравизмы отрывков и мне всегда казались подозрительными, но сама рукопись, по-видимому, не внушает подозрений. Если это и подделка, то во всяком

²² Перед цим закреслено *подне[сены]*.

случає очень искусная. При первом же досуге постараюсь присмотреться к ней повнимательнее.

В прошлом году такие же справки о глаголических отрывках наводил у Н. И. Петрова и А. И. Соболевский...»²³ [95, 42].

Невідомо, чи хімік Реформатський зробив аналіз чорнила КЛ. Можливо, хімічний аналіз не було проведено або експертиза показала, що чорнило пам'ятки не викликає підозри. Адже, коли б результати аналізу підтвердили підозру В. І. Ламанського (а за ним і Т. Д. Флоринського) щодо автентичності пам'ятки, то авторитетні вчені сказали б про це у науковій пресі.

Недавно відомий славист Й. Й. Хамм опублікував окрему велику монографію, присвячену проблемам походження пам'ятки. Учений детально розглядає питання, пов'язані з відкриттям КЛ, докладно описує манускрипт, зупиняється на структурі й палеографії пам'ятки, зокрема на почерках і правописі, студіює її мову в різних аспектах, всебічно з'ясовує відношення її до латинських і хорватських глаголических місальців тощо. Це найобширніша й одна з найскрупульозніших робіт про пам'ятку. Окремі етюди, пов'язані з мовою КЛ, відзначаються тонким аналізом, цікавими й важливими висновками. Однак автор весь свій науковий ентузіазм, енергію, ерудицію й хист спрямував на те, аби довести, що КЛ — твір ХІХ ст., імовірно, чеського філолога й патріота Вячеслава Ганки.

Розгляду й аналізу фактів, які свідчили б про давність й автентичність пам'ятки, в монографії, на жаль, немає.

Заперечуючи пам'ятку як оригінальний рукопис ІХ, Х або ХІ ст., Й. Й. Хамм разом із цим підкреслює,

²³ Лист зберігається в Архіві АН СРСР у Ленінграді (ф. 31, оп. 1, № 1470) [95, 42].

що він не вважає КЛ підробкою, створеною для того, щоб увести когось в оману чи обдурити. На думку дослідника, КЛ лише втілюють або мали втілювати погляд у минуле, у 868 рік, коли брати-апостоли перебували в Римі й налагодили ближчі відносини з католицьким Заходом. Посередньо КЛ мали бути парним предметом до Празьких уривків (з слов'янським глаголичним текстом літургії греко-візантійського обряду) й урівноважити східну й західну церкви на чеській землі. КЛ із цього погляду повинні були перевершити Празькі уривки. Крім цього, Й. Й. Хамм твердить, що Празькі уривки надихнули на створення КЛ [94, 130]. Академік Хамм досить детально дослідив різноманітні текстологічно-філологічні спроби В. Ганки. В. Ганка, зокрема, в глаголичній транскрипції (в малому форматі) 1854 р. надрукував грецько-православну літургію [94, 106—109], пробував архаїзувати правопис Лаврентіївського літопису. Однак вправі В. Ганки дуже недосконалі, як показав Й. Й. Хамм [94, 119].

Й. Й. Хамм звернув увагу на те, що на фоні лексики канонічних пам'яток старослов'янської писемності КЛ характеризуються значною кількістю гапаксів [94, 37, 125]. Це справді так, але цей факт не може бути достатньою підставою для заперечення глибокої давності пам'ятки. Проте на тлі лексики неканонічних старослов'янських (церковнослов'янських) текстів, у старовинності яких не можна сумніватися, незважаючи на те, що вони дійшли до нас у пізніших списках, більшість слів КЛ перестають бути гапаксами. Та й зміст деяких класичних старослов'янських текстів, у тому числі й КЛ, зумовлює одиничність великої кількості зафіксованих у їх складі лексем в порівнянні з іншими пам'ятками. Щодо гапаксів особливо виділяється Супрасльський збірник, що чітко простежується у видаваному Чехословацькою академією наук Словнику старослов'янської мови.

Непересічне значення для з'ясування походження пам'ятки має дослідження специфічних слів, засвідчених у ній. У КЛ такими, безсумнівно, є лексеми *ровании* чи *рованиѣ* (2) «дар», *інокость* (3) «мандрування, подорож по чужині», *вѣсждѣ* (4 та ін.) «причастя». Звідки вони стали відомі складачеві КЛ у ХІХ ст.? Адже В. Ганка помер 12.1 1861 р.

Слово *рованиѣ* виявлено в каноні служби св. Вячеславу в складі Новгородської мінеї (ХІ ст.) за місяць вересень, про який І. І. Срезневський повідомив у Прагу [94, 38]. Втім для І. І. Срезневського значення слова залишилось невідомим: у «Матеріалах для словаря древнерусского языка» [т. III, с. 126] при вокабулі *рованиѣ* (вона екземпліфікується цитатою із служби св. Вячеславу) замість перекладу стоїть знак питання. Звідки ж В. Ганка довідався про значення слова *рованиѣ* (-ш)? Ф. Міклошичу ця лексема не була відома (вона відсутня в його словнику старослов'янської мови). Згадану службну мінею на вересень видав Г. В. Ягич лише в 1886 р.

Термін *вѣсждѣ* став відомий тільки в 1890 р., коли Г. В. Ягич опублікував Віденські глаголичні уривки (вчений датував їх ХІІ ст.) [100, 1, 2], які він виявив у придворній кайзерівсько-королівській бібліотеці. Й. Й. Хамм пише, що зазначені уривки спочатку зберігалися в бібліотеці Віденського політехнічного інституту, першими бібліотекарями якої були пристрасні фотографи Георг Антон Мартін та Франц Карл Лукас, що мали тісні зв'язки з Прагою [94, 39]. Про бібліотеку цього закладу як про першого власника Віденських уривків пишеться і в інших джерелах [88, 54]. Г. В. Ягич твердить, що Віденські уривки знайдено в оправі якоїсь книги кайзерівсько-королівської бібліотеки [100, 2—3]. Однак невідомо, коли уривки виявлено (знято з оправі). Ф. Міклошич про них нічого не знав, і терміна *вѣсждѣ* у його словнику

немає. Г. В. Ягичеві уривки стали відомі у грудні 1889 р.— через 28 років після кончини В. Ганки.

Під кінець свого життя В. Ганка мав змогу ознайомитися тільки з іменником *инокость* через опис Бесід папи Григорія (Двоєслова), опублікованих О. В. Горським та К. І. Невоструєвим у 1859 р., де розкриті і значення лексеми — *уже во инокость идыи* “*qui peregrinare profitiscitur*” [9, 238].

Слово *инокость* виступає в третій молитві КЛ, відповідний латинський текст якої знайдено досі тільки в Падуанському кодексі. В. Ганка в Падуї ніколи не бував. Й. Й. Хамм пише, що серед паперів чеського філолога є один подарований аркуш з чотирма молитвами з якогось місалу. Перед однією з них вирізано ножицями досить довгий текст, від якого залишилося тільки *passi...*, що нагадує вираз “*in passione secutor*” префації з меси в день св. Климента [94, 120]. Навіть коли пристати до гіпотези дослідника, що для Ганки хтось переписав і надіслав відповідну молитву, виникає питання: звідки В. Ганці або комусь із його оточення було відомо, що в Падуї зберігається старовинний місал з відповідною префацією.

Одним із найвагоміших аргументів Й. Й. Хамма є паралелі до форми родового відмінка множини *сілахъ* (35, 37), виявлені в чеських говірках на батьківщині В. Ганки. Подібні форми в родовому—місцевому відмінках двоїни зафіксовані 1737 р. в місті Колін чи околицях його [94, 77]. Можливість відбиття в КЛ північночеського діалектного явища, відзначеного Й. Хаммом, не заперечує Г. Бірнбаум, але він резонно ставить питання, чи сучасним дослідникам точно відомо, коли виникла ця діалектна зміна [90, 247]. Справді, вона, по-перше, може бути далеко старішою XVIII ст. і мати інший ареал поширення. По-друге, місто Колін розташоване зовсім близько від містечка Сазави (тепер в окрузі Кутна Гора), біля якого в свій час знаходився славнозвісний Сазавський

монастир, де в XI ст. плекалося старослов'янське письменство та слов'янське богослужіння. Неймовірно, щоб В. Ганка, автор граматики старослов'янської мови [8], рідну діалектну форму підніс до рангу старослов'янської.

Вище вже говорилося про те, що незвична форма родового відмінка множини іменника *сила—сілахъ* у КЛ досить переконливо пояснюється іншими причинами (див. вище).

Й. Й. Хамм кілька разів підкреслює, що Антонін не дуже високо цінував пергаменні листки, усвідомлюючи, що вони не є справжньою пам'яткою з першого часу слов'янського християнства [94, 121], адже він подарував її не музею Київської духовної академії, куди вніс тільки свої найцінніші пожертвування, а бібліотеці цього навчального закладу [94, 26, 102]. На думку автора, опрацьований разом із КЛ, написаний рукою Антоніна алфавіт із кириличними еквівалентами глаголичних букв вказує на те, що Капустін віддав у дар бібліотеці манускрипт для вправ у глаголичному письмі вихованців академії [94, 102]. Вище ми писали, що Антонін пожертвував пам'ятку академії в 1872 р. якраз під час організації Церковно-археологічного музею, котрий почав функціонувати саме при бібліотеці академії в наступному 1873 р.

Глаголична азбука, очевидно, мала полегшити процес читання майбутнім дослідникам пам'ятки.

Незважаючи на те, що Й. Й. Хамм заперечує давність КЛ, його монографія є вагомим внеском у вивчення багатьох проблем, які висуває текст КЛ, особливо в дослідження лексики й фразеології пам'ятки та джерел слов'янського перекладу, співвідношення між латинським і старослов'янським мовним матеріалом.

Підсумовуючи результати дослідження КЛ, підкреслимо: хімічний аналіз барвника пам'ятки показав, що давня, літургійна її частина написана старовинним чорнилом, яке суттєво відрізняється від чорни-

ла першої сторінки, заповненої пізніше. Обстеження пергамену, аналіз чорнил, вивчення лінгвістичних особливостей КЛ у сукупності переконливо свідчать про те, що в розпорядженні славістів одна з найдавніших автентичних пам'яток слов'янської писемності.

Найкращим дотеперішнім виданням КЛ є факсимільна публікація 1890 р., здійснена Г. В. Ягичем. Вона вийшла як додаток до дослідження про Київські й Віденські листки. Звичайно, чорно-білі знімки, незважаючи на досить велику точність, не давали повного уявлення про пергаменний оригінал. Майже всі наступні фотопублікації пам'ятки, крім видань М. К. Грунського, робилися з цього видання і не відзначалися добірністю. Авторитет і популярність наукової публікації, здійсненої видатним славістом, спричинилися до загального поширення Ягичевого найменування пам'ятки — *Київські (глаголичні) листки (листу); Kijewer Blätter*²⁴. Визнанням користувалася й користується кирилична транскрипція глаголичного тексту, зроблена Г. Ягичем.

Чіткі фотографії КЛ недавно опублікував у своїй монографії Й. Й. Хамм. На відміну від попередніх публікаторів КЛ Й. Хамм подав (у зменшеному вигляді) репродукції не тільки пергаменного глаголичного тексту, але й усіх паперових сторінок.

Дослідник уперше вмістив у книзі дві досить якісно виготовлені кольорові фотографії (зворотний бік сторінок 1 та 6). Правда, у верхніх правих кутках репродукцій спостерігається затемнення, якого немає в оригіналі. В книзі надруковано також транслітерацію глаголичного тексту місалу засобами латинської графіки.

²⁴ Інші іноді вживані назви пам'ятки — *Київські уривки, Київські глаголичні уривки, Київський місал*.

У 20-х роках існував план видання КЛ із вичерпним коментарем за участю П. О. Лаврова. Та план не було реалізовано [95, 62—63].

Відразу після того, як у квітні 1934 р. пам'ятку було передано на збереження в Державну бібліотеку Всеукраїнської академії наук, виник план нового наукового видання КЛ, у склад якого мали входити: 1) вступна стаття з нарисом історії пам'ятки та дослідженням її на тлі вивчення пам'яток глаголичної писемності взагалі; 2) альбом знімків із тексту рукопису; 3) транслітерація тексту гражданським шрифтом з філологічним коментарем; 4) словник лексики КЛ; 5) текст «латинського й грецького оригіналів»; 6) бібліографічний покажчик літератури про КЛ²⁵.

Над підготовкою цього видання КЛ працювали Д. І. Абрамович (очолював науковий колектив), М. К. Грунський, М. В. Геппенер. До участі в роботі запрошено А. О. Степовича, П. М. Попова та ін.

У жовтні 1934 р. бібліотека спеціальним листом ознайомила з планом видання КЛ провідних радянських та закордонних славістів і просила їх висловити свої міркування з таких питань: 1) чи потрібно подавати транслітерацію пам'ятки засобами кириличного шрифту; 2) чи немає принципових заперечень проти наміру бібліотеки надрукувати транслітерацію пам'ятки російським гражданським шрифтом; 3) чи доцільно подавати транскрипцію глаголичного тексту латинськими літерами; 4) яке походження й значення надрядкових знаків у КЛ і яким чином передавати їх у друкованому тексті.

Бібліотека планувала видання спеціального збірника статей, присвяченого КЛ, до участі в якому пе-

²⁵ Архів Відділу рукописів ЦНБ АН УРСР, оп. 3, од. зб. 2. Звідси взято й усі інші факти про підготовку цього видання КЛ. Див. ще [95, 62—63].

редбачалося запросити радянських і закордонних фахівців.

На лист надіслали відповіді десять учених: М. Г. Долобко (Ленінград), Б. М. Ляпунов (Ленінград), С. П. Обнорський (Ленінград), А. О. Степович (Київ), С. М. Кульбакін (Белград), Н. Ван-Вейк (Лейден), С. Младенов (Софія), М. Мурко (Прага), А. Мазон (Париж), Л. Трагер (Аламоса, Колорадо, США).

Майже всі вчені підтримали ідею транслітерації КЛ традиційним кириличним шрифтом.

З рецензії С. І. Маслова, датованої 27.IV 1936 р., дізнаємося, що до колективного видання пам'ятки М. В. Геппенер підготував дослідження «Київські глаголицькі листки» (5+60+32 с. машинопису), яке поділялося на дві частини: 1) збереження («переховання») та відкриття рукопису; 2) опис пам'ятки.

Існував намір опублікувати КЛ у видавництві "Academia". Але це видання КЛ не було здійснене. М. В. Геппенер опублікував свою працю пізніше [95, 39—63; 62, 11—21].

Отже, окремою книжкою пам'ятка ніколи не виходила в світ. Перше кваліфіковане факсимільне видання її, здійснене Г. В. Ягичем майже сто років тому, тепер є важкодоступним для фахівців.

Ідея нового видання КЛ з'явилася в нас після ухвали про проведення чергового з'їзду славистів у Києві.

Беручи до уваги першорядне значення пам'ятки для славистичних студій, враховуючи сучасні технічні можливості репродукції тексту, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР вирішив випустити в світ факсиміле книжечки з усіма іншими матеріалами, опрацьованими разом із пергаменними листками. Публікація КЛ окремим томом здійснюється вперше. Факсимільне видання зробить КЛ доступними широкому колу сучасних славистів і, сподіваємося, сприятиме

розв'язанню багатьох проблем, пов'язаних не тільки з цією пам'яткою, але й із старослов'янською писемністю взагалі.

До факсимільної публікації КЛ додаємо фотомеханічне повторення кириличної транскрипції пам'ятки, яку на основі транскрипції Г. В. Ягича зроблено в хрестоматії М. Вейнгарта — Й. Курца [147]. Таким чином прагнемо не тільки полегшити сприймання тексту для тих, хто не має навику читати глаголичне письмо, але й віддати належне праці цих видатних славістів. З названої хрестоматії взято відповідний латинський текст Падуанського кодексу. Вшановуючи одного з найбільш відомих дослідників пам'ятки В. Вондрака [145], його словопоказчик до місалу КЛ перевидаємо фотомеханічним способом²⁶.

Наше видання присвячується IX Міжнародному з'їздові славістів, що відбуватиметься в місті, яке ось уже рівно 110 років ретельно охороняє безцінні старослов'янські глаголичні листки.

²⁶ Необхідно відзначити, що слово *анѣль* в показчику надруковане з помилкою (*анѣль*).

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонин (Капустин). Из записок синайского богомольца. 6.— Гр. Киев. дух. акад., 1873, т. 4, сент., с. 324—400.
2. *Арасимович Л.* К вопросу о Киевских листках.— *Slavia*, 1927, гоґ. 6, сеґ. 1, с. 18—27.
3. *Багмут А. Й.* Дослідження російськими і українськими мовознавцями фонетичних і лексичних особливостей Київських листків і Празьких уривків у зв'язку з питанням про походження цих пам'яток.— *Слов'ян. мовознавство*, 1958, [зб.] 2, с. 251—276.
4. *Будилович А. С.* Общеславянский язык в ряду других общих языков древней и новой Европы. Т. 2. Зарождение общего языка на славянском Востоке.— Варшава, 1892.— 374 с.
5. Български етимологичен речник / Сост. В. И. Георгиев, Й. Занмов, Ст. Илчев и др.— София: Изд-во, БАН, 1971—1979.— Т. 1—2.
6. *Ван-Вейк Н.* История старославянского языка.— М.: Изд-во иностр. лит., 1957.— 368 с.
7. *Воскресенский Г. А.* Древнеславянский Апостол: Послання св. апостола Павла по осн. спискам четырех ред. рукопис. славян. апостол. текста с разночтениями из пятидесяти одной рукописи Апостола XII—XVI вв. Вып. 1. Послание к римлянам.— Сергиев Посад, 1892.— 227 с.
8. *Ганка В.* Начала священного языка словян.— Прага, 1846.— 50 с.
9. *Горский А., Невоструев К.* Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. Отд. 2. Писання святых отцов. 2. Писання догматические и духовно-нравственные.— М., 1859.— 687 с.
10. *Грунский Н. К.* К истории ударений в памятниках древнецерковнославянского языка.— *Рус. филол. вестн.*, 1901, т. 45, № 1/2 с. 32—34.
11. *Грунский Н. К.* Киевские глаголические листки.— Уч. зап. Императ. Юрьев. ун-та, 1904, № 5, с. 1—60; № 6, с. 1—59; Сб. Учен.-лит. о-ва при Императ. Юрьев. ун-те, 1905, т. 8, отд. науч., с. 1—60. (Памятники и вопросы древнеславянской письменности, т. 1).
12. *Грунский Н. К.* Лекции по древнецерковнославянскому языку.— 2-е изд. (конспективное) со снимками и текстами.— Юрьев, 1914.— 112, 60 с.
13. *Грунский Н. К.* Пражские глаголические отрывки и из истории хорватской глаголицы.— Учен. зап. Императ. Юрьев. ун-та, 1905, № 1, науч. отд., с. 1—48.
14. *Грунский Н. К.* До вивчення старослов'янських пам'яток. 1. Київські глаголичні листки.— *Мовознавство*, 1938, № 13/14, с. 23—31.

15. *Грунський М. К.* Київські листки та Фрейзінгенські уривки: (8 факс. знімки).— К., 1928.— 21 с., 7, 2 розгорнутих арк. факс.— (Зб. іст.-філол. відділу / Всеукр. акад. наук; № 54).

15а. *Добаиш-Рождественская О. А.* История письма в средние века / Руководство к изучению латинской палеографии.— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1936.— 227 с.

16. *Дурново Н. Н.* К вопросу о языке Киевских листков.— *Slavia*, 1922, гоґ. 1, seš. 2/3, s. 219—227.

17. *Дурново Н. Н. (Durnovo N.)*. Мысли и предположения о происхождении старославянского языка и славянских алфавитов.— 1929.— 38 с.— *Zvláštní otisk ze sb. "Byzantoslavica"*, sv. 1, s. 48—85.

18. *Ильинский Г. А.* [Рец. на кн.]: Грунский Н. К. Памятники и вопросы древнеславянской письменности.— Юрьев, 1904.— Т. 1.— *Визант. временник*, 1907, т. 13, вып. 1/4, с. 636—637.

19. *Ильинский Г. А.* Опыт систематической кирилло-мефодиевской библиографии / Под ред. и с доп. М. Г. Попруженка, Ст. М. Романского.— София, 1934.— 303 с.

20. *Ильинский Г. А.* [Рец. на кн.]: *Vondrák V.* O původu Kijevských listů a Pražských zlomků a bohemismech v starších církevněslovanských památkách vůbec (!).— Praha, 1904.— *Визант. временник*, 1907, т. 13, с. 637—638.

21. *Истрин В. М.* Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе.— Пг.; Л.: Изд-во АН СССР, 1920—1930.— Т. 1. Текст. 1920, 612 с. Т. 2. а) Греческий текст «Продолжения Амартола». б) Исследование. 1922. 454 с. Т. 3. Греко-славянский и славяно-греческий словари, 1930. 348 с.

22. *Каринский Н. М.* Об ударениях в Киевских глаголических отрывках.— *Изв. Второго отд. Императ. акад. наук*, [1901], т. 6, кн. 3, с. 281—289.

23. *Карский Е. Ф.* Славянская кирилловская палеография.— Л.: Изд-во АН СССР, 1928.— Те саме факс. перевид.— М.: Наука, 1979.— 494 с.

24. *Карский Е. Ф.* Труды по белорусскому и другим славянским языкам.— М.: Изд-во АН СССР, 1962.— 712 с.

25. *Кульбакин С. М.* Грамматика церковнославянского языка по древнейшим памятникам.— Пг., 1915.— 97 с.— (*Энциклопедия славян. филологии* / Под ред. И. В. Ягича. Вып. 10).

26. *Кульбакин С. М.* Древнецерковнославянский язык.— 3-е изд. с изменениями и доп.— Харьков, 1917.— 231 с.

27. *Кульбакин С. М.* [Рец. на кн.]: Грунский Н. К. Памятники и вопросы древнеславянской письменности. Т.1. Вып. 1/3. Киевские листки, вып. 4. Пражские глаголические отрывки и из истории хорватской глаголицы.— *Журн. Мин-ва нар. просвещения*. Н. С., 1906, март, ч. 2, с. 185—214.

28. *Лавров П.* Кирило та Мефодій в давньослов'янському

письменстві.— К., 1928.— 424, 12 с.— (36. іст.-філол. відділу / Укр. акад. наук; № 78).

29. *Лавров П. А.* Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности.— Л.: Изд-во АН СССР, 1930.— 200 с.— (Труды Славянской комиссии; Т.1).

30. *Лукинова Т. Б.* До характеристики Київських глаголичних листків: (Словотвір).— Слов'янське мовознавство, 1963, [зб.] 3, с. 33—44.

31. *Львов А. С.* Глаголица и некоторые проблемы прастарославянской фонетики.— Slovo, 1971, бг. 21, s. 41—69.

32. *Ляпунов Б. М.* Д-р Ватрослав Облак.— Изв. Отд. рус. яз. и словесности Императ. акад. наук, 1896, т.1, с. 928—951.

33. *Ляпунов Б. М.* Вацлав Вондрак и его научная деятельность.— Изв. Отд. рус. яз. и словесности АН СССР, 1927, т.32 и последний, с. 243—275.

34. *Ляпунов Б. М.* Исследования о языке Синодального списка 1-й Новгородской летописи.— Спб., 1900.— Вып. 1. (Исслед. по рус. яз. Т. 2. Вып. 2).— 289 с.

35. *Макушев В.* О римско-католическом миссале, писанном глаголицею в Чехии.— Филол. зап., 1878, год 17, вып. 3, с. 64—69.

36. *Макушев В. В.* [Рец. на ст.]: Kolař J. O hlabolském zlotku Kujevském.— Рус. филол. вестн., 1879, т.2, с. 137—138.

37. *Малышевский И. И.* Свв. Кирилл и Мефодий.— Тр. Киев. дух. акад., 1885, т. 2, май с. 85—121; июнь, с. 149—208; июль, с. 380—419; авг., с. 526—581.

37а. *Малышевский И. И.* Свв. Людмила и Вячеслав.— Киев, 1890.— 12 с.— Отд. оттиск из ж. «Тр. Киев. дух. ак.», 1890, янв.

38. *Мареш В. Ф.* Древнеславянский литературный язык в Великоморавском государстве.— Вопр. языкознания, 1961, № 2, с. 12—23.

39. *Мирчев К., Кодов Хр.* Енински апостол: Старобълг. паметник от XI век.— София: Изд-во БАН, 1965.— 264 с.

40. *Михайлов А. В.* К вопросу о литературном наследии свв. Кирилла и Мефодия в глаголических хорватских миссалах и бревиариях.— Рус. филол. вестн., 1894, № 1/2, с. 1—145.

41. *Можяева И. Е.* Библиография по кирилло-мефодиевской проблематике, 1945—1974 гг.— М.: Наука, 1980.— 223 с.

42. *Описание* греческих рукописей монастыря св. Екатерины на Синае. Т.1. Замечательные рукописи в библиотеке Синайского монастыря и Синаеджуванийского подворья (в Каире), описанные архимандритом Порфирием (Успенским) / Под ред. и с доп. В. Н. Бенешевича.— Спб., 1911.— 664 с.

43. *Отчет* о деятельности Церковно-археологического общества и состоянии Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии за 1872/3 год.— Тр. Киев. дух. акад., 1874, т.2, апр., с. 119—143.

44. *Отчет* о состоянии Киевской духовной академии за 1869/70 учебный год.— Там же, 1871, т. 1, март, с. 1—54.
45. *Отчет* о состоянии Киевской духовной академии за 1870/71 учебный год.— Там же, 1871, т.4, дек., с. 1—32.
46. *Отчет* о состоянии Киевской духовной академии в 1872/73 учебном году.— Там же, 1873, т.4 окт., с. 1—60.
47. *Отчет* о состоянии Киевской духовной академии в учебном 1874/75 году.— Там же, 1875, т.4, дек., с. 23—88.
48. *Отчет* о состоянии Киевской духовной академии за 1893/94 учебный год.— Там же, 1894, т.3, нояб., с. 445—511.
49. *Перетц В. Н.* Новые труды по источниковедению древнерусской литературы и палеографии: Крит.-библиогр. обзор. Вторая сер., Киев, 1909.— 39 с.
50. *Петров Н. И.* Известия Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за месяц сентябрь 1884 г.— Тр. Киев. дух. акад., 1884, т. 3, с. 446—452.
51. *Петров Н. И.* Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии.— Киев, 1877.— Вып. 2. 542 с.
52. *Петров Н. И.* Отчет Церковно-исторического и археологического общества при Киевской духовной академии за 1901 г.— Тр. Киев. дух. акад., 1902, т.2, апр., прил., с. 1—36.
53. *Петров Н. И.* Преподобный Филарет Рижский как первый председатель Церковно-археологического общества.— Там же, 1882, т.2, с. 58—73.
54. *Петров Н. И.* Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии.— Киев., 1880.— 60 с.
55. Полное собрание русских летописей. Т.1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по акад. списку.— М.: Изд-во вост. лит., 1962.— 577 с.
56. *Попруженко М. Г., Романский Ст.* Кирило-методиевская библиография за 1934—1940 гг.— София, 1942.
57. *Сборник* ответов на вопросы по языкознанию: (К IV Международ. съезду славистов).— М., 1958.— 324 с.
58. *Селищев А. М.* Старославянский язык.— М.: Учпедгиз, 1951.— Ч.1. 336 с.
59. *Славяноведение* в дореволюционной России: Библиогр. словарь.— М.: Наука, 1979.— 429 с.
60. *Словник української мови*: В 11-ти т.— К.: Наук. думка, 1970—1980.— Т.1—11.
61. *Слово* Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам / Подгот. к печ. Н. Н. Зарубин.— Л.: Изд-во АН СССР, 1932.— 168, 13 с.
62. *Слов'янські рукописи XI—XIV ст. у фондах Відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР*: (Огляд,

опис, публикації) / Склад М. В. Геппенер за участю М. П. Візира та Й. В. Шубинського.— К.: Наук. думка, 1969.— 152 с.

63. *Смядовски Т.* Супрасълският сборник и богослужебното многообразие през ранното средновековие.— В кн.: Проучвания върху Супрасълския сборник, старобългарски паметник от X век. София: Изд-во БАН, 1980, с. 107—116.

64. *Соболевский А. И.* Где написаны Киевские глаголические отрывки? — Вестн. археологии и истории, издаваемый Археол. ин-том, 1898, вып. 10, с. 29—32.

65. *Соболевский А. И.* Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии.— Спб., 1910.— 286 с.

66. *Соболевский А. И.* Церковнославянские тексты моравского происхождения.— Рус. филол. вестн., 1900, № 1/2, с. 150—217.

67. *Сперанский М. Н.* Славянская письменность XI—XIV вв. на Синае и в Палестине.— Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности АН СССР, 1927, т. 32 и последний, с. 43—118.

68. *Срезневский И. И.* Глаголические отрывки из книги апостольских чтений.— В кн.: Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. Спб., 1876, с. 490—493.

69. *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка.— Спб., 1893—1903.— Т. 1—3.— Дополнения.— Спб., 1912.

70. *Срезневский И. И.* О глаголической рукописи, хранящейся в Киевской духовной академии.— В кн.: Тр. III Археол. съезда в России, бывшего в Киеве в авг. 1874 г. Киев, 1878, т. 2, с. 269—276.

71. *Срезневский И. И.* Римско-католический миссал в древнем глаголическом списке.— В кн.: Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. Спб., 1876, с. 529—545.

72. *Срезневский И. И.* Список с подлинника древнего глаголического миссала Киевской духовной академии кирилловскими буквами.— В кн.: Тр. Третьего археол. съезда в России, бывшего в Киеве в авг. 1874 г. Киев, 1878, т. 2, прил., с. 185—197.

73. *Станислав Ян.* Към въпроса за изследването на Киевските листи.— Език и литература, 1967, т. 22, № 1, с. 3—24.

74. *Супрасълска рукопись* / Тр. С. Северьянова.— Спб., 1904.— Т. 1. 570 с.— (Памятники старославянского языка; Т. 2. Вып. 1).

75. *Труды* Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г.— Киев, 1878.— Т. 1. 352 с.; Т. 2. 330, 361 с., прил.

76. *Успенский сборник XII—XIII вв.* / Изд. подгот. О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон; Под ред. С. И. Коткова.— М.: Наука, 1971.— 766 с.

77. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева.— М.: Прогресс, 1964—1973.— Т. 1—4.

78. *Флоринский Т. Д.* Новое открытие в области глаголицы и вопрос о происхождении славянского миссала.— Унив. изв. [Киев.], 1890, год 30, № 11, Критика и библиогр., с. 153—168.

79. *Фонкич Б. Л.* О судьбе Киевских глаголических листков.— Сов. славяноведение, 1972, № 2, с. 82—83.

80. *Шахматов А. А.* [Рец. на ст.]: Пархоменко В. Начало христианства на Руси: Очерк из истории Руси IX—X вв. Полтава, 1913.— Журн. Мин. нар. просвещения. Н. С.; 1914, ч. 52, авг., отд. наук, с. 334—354.

80а. *Штибер З.* О языке Киевского миссала.— В кн.: Исследования по славянскому языкознанию: Сб. ст. в честь 60-летия С. Б. Бернштейна. М., 1971, с. 106—109.

81. *Щепкин В. Н.* Рассуждение о языке Саввиной книги: С прил. 2-х фототип. снимков.— Спб., 1899.— 349 с.

82. *Щепкин В. Н.* Русская палеография.— М.: Наука, 1967.— 224 с.— 1-е изд. 1918.

83. *Ягич И. В.* Глаголическое письмо.— В кн.: Энциклопедия славян. филологии, 1911, вып. 3, с. 51—257.

84. *Ягич И. В.* Четыре критико-палеографические статьи: Прил. к отчету о присуждении Ломоносов. премии за 1883 год. С 3-мя литограф. табл.— Спб., 1884.— 191 с.

85. *Якобсон Р. (Jakobson R.)*. О стихотворных реликтах раннего средневековья в чешской литературной традиции.— Slavistična revija: Franu Ramovšu za šestdesetletnico, 1950, 3 letnik, № 3/4, s. 267—273.

86. *Arnim von B.* [Rez.]: Mohlberg C. Il messale glagolitico die Kiew.— Z. slav. Philol., 1931, Bd 8, S. 494—503.

87. *Auty R.* The Western lexical elements in the Kiev-Missal.— In: Slawisch-deutsche Wechselbeziehungen in Sprache, Literatur und Kultur. Berlin, 1969, S. 3—6.

88. *Birkfellner G.* Glagolitische und kyrillische Handschriften in Österreich.— Wien: Verl. Österr. Akad. Wiss., 1975.— 540 S., 16 Abbild.— (Österr. Akad. Wiss. Philos.-hist. Kl. Schrift. Balkankomis. Linguist. Abt.; 23).

89. *Birnbaum H.* Noch einmal zur Lautgestalt der Kiever Blätter und zur Frage nach ihrer Herkunft.— Z. slav. Philol., 1975, Bd 38, S. 335—348.

90. *Birnbaum H.* Wie alt ist das altertümlichste slavische Sprachdenkmal? Weitere Erwägungen zur Herkunft der Kiever Blätter und zu ihrem Platz in der Literatur des slavischen Mittelalters.— Welt der Slawen. 1981, Jahrg. 26, H.2, S. 225—258.

91. *Čremošnik G.* Kratice „Nomina sacra“ u ksl. spomenicima.— Slavia, 1925, roč. 4, seš. 3, s. 485—498.

91а. *Dobias-Rozdestvenskaia O.* Histoire de l'atelier graphique de Corbie de 651 à 830 reflétée dans les corbeiensis Leninopolitani.— Leningrad: Acad. Scienc. URSS, 1934.— 173 p.

92. *Gamber K.* Die Kiewer Blätter in sakramentargeschichtlicher Sicht.— In: Cyrillo-Methodiana: Zur Frühgeschichte der Christentums

bei den Slaven, 863—1963. Köln; Graz: Böhlau, 1964, S. 362—371. (Slavistische Forschungen; 6).

93. *Geitler L.* Die albanesischen und slavischen Schriften: (Mit 25 Phototyp. Taf.).— Wien, 1883.— 188 S., 25 Taf.

94. *Hamm J.* Das glagolitische Missaie von Kiew.— Wien: Verl. Österreich. Akad. Wiss., 1979.— 156 S.— (Österr. Akad. Wiss. Philos.-hist. Kl. Schrift. Balkankomis. Linguist. Abt.; 26).

95. *Hoepfner N.* Zur Forschungsgeschichte über die „Kiever Glagolitischen Blätter“.— Z. slav. Philol., 1951, Bd 21, H. 1, S. 39—63.

96. *Horálek K.* Úvod do studia slovanských jazyků.— Praha: Nakl. ČSAV, 1962.— 535 s.

97. *Jagić V.* Einige Streitfragen. 1. Zur Provenienz der Kiever glagolitischen Blätter.— Arch. slav. Philol., 1898, Bd 20, H. 1/4, S. 1—13.

98. *Jagić V.* Einige Streitfragen. 4. Nochmals die Kiever Blätter.— Ibid., 1900, Bd 22, H.1/2, S. 39—45.

99. *Jagić V.* Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache: Neue berichtigte und erweiterte Ausgabe.— Berlin, 1913.— 540 S.

100. *Jagić V.* Glagolitica. 2. Würdigung neuentdeckter Fragmente: Mit 10 Taf.— Wien, 1890.— 58 S.— (Denkschrift. Kaiserl. Akad. Wiss. Wien. Philos.-hist. Cl.; Bd 38).

101. *J[agić] V.* (Зауваження до замітки О. Шахматова про термін въсждъ).— Arch. slav. Philol., Bd 27, H. 1, S. 141—142.

102. *Jakobson R.* K časovým otázkám nauky o českém verši. 2. Český verš před tisíci lety.— Slovo a slovesnost, 1935, roč. 1, č. 1, s. 50—53.

103. *Kolař J.* O hlaholském zlomku Kyjevském.— Čas. Mus. Král. Čes., 1878, r. 52, sv. 3, s. 330—344.

104. *Kolař J.* O starém a posud neznámém rukopise hlaholském v Kyjevě.— Ibid., 1875, r. 49, sv. 2, s. 192—197.

105. *Kopečný F.* Etymologický slovník slovanských jazyků: Slova gramatická a zájmena. Předložky. Koncové partikule.— Praha: Nakl. ČSAV, 1973.— Sv. 1. 344 s.

106. *Kortlandt F.* Zur Akzentuirung der Kiever Blätter.— Z. slav. Philol., 1980, Bd 41, H. 1, S. 1—3.

107. *Koschmieder E.* Die vermeintlichen Akzentzeichen der Kiever Blätter.— Slovo, 1955, br. 4/5, S. 5—23.

108. *Laurenčík J.* K otázce slovanské liturgie sv. Petra.— In: Studia palaeoslovenica. Praha: Academia, 1971, s. 201—241.

109. *Lehr-Spawiński T.* Działalność Konstantyna I Metodego a Słowacyzna.— Roczn. sławist., 1948, t. 16, cz. 1, s. 116—138.

110. *Leskien A.* (Лист до Г. Ягича).— Arch. slav. Philol., 1900, Bd 22, H. 1/2, S. 45.

111. *Leskien A.* Grammatik der albulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache.— Heidelberg, 1919.— 260 S.

111a. *Leumann M.* Die altkirchenslawischen Kiewer Blätter und ihr lateinisches Original.— In: *Leumann M.* Kleine Schriften. Zurich; Stuttgart: Artemis, 1959, s. 371—385.

112. *Liewehr F.* Zum Vers der Kiewer Blätter.— *Z. Slawist.*, 1956, Bd 1, H.2, S.35—48.

113. *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého.— Praha, Nakl. ČSAV, 1971.— 866 s.

114. *Mareš F. V.* Česká redakce církevní slovanštiny v světle Besěd Řehoře Velikého (Dvojeslova).— *Slavia*, 1963, roč. 32, seš. 3, s. 417—451.

115. *Mareš F. V.* Hlabolice na Moravě a v Čechách.— *Slovo*, 1971, br. 21, s. 133—199.

116. *Mareš F. V.* [Rec.]: *Gamber K.* Das glagolitische Sakramentar der Slavenapostel Cyrill und Method und seine lateinische Vorlage.— *Ostkirchliche Studien*, 1957, № 6.— *Byzantinoslavica*, 1963, a. 24, № 1, p. 161—166.

117. *Marguliés A.* Palaeoslovenica.— *Arch. slav. Philol.*, 1928, Bd 42, H. 1/2, S. 32—76.

118. *Matejka L.* K syntaxi církevněslovanských překladů z latiny.— In: *Studia palaeoslovenica*. Praha: Academia, 1971, s. 227—236.

119. *Miklosich F.* Vergleichende Lautlehre der slavischen Sprachen.— 2. Ausg.— Wien, 1879.— 598 S.

120. *Mohlberg C.* Il messale glagolitico di Kiev (secolo IX) ed il suo prototipo romano del secolo IV—VII.— *Atti Pontif. Acad. Rom. di archeolog. Ser. 3, Memorie*, 1928, vol. 2, p. 207—230.

121. *Mohlberg C.* Zu meinen Untersuchungen über das glagolitische Missale von Kiev.— *Z. slav. Philol.*, 1933, Bd 10, H.1/2, S.100—103.

122. *Nahtigal R.* Starocerkvenoslovanske študije.— In: *Razprave znanstvenega društva v Ljubljani*, 1936, 15 (3), s. 5—31.

123. *Nedeljković O.* Akcenti ili neume u Kijeviskim listićima? — *Slovo*, 1964, br. 14, s. 25—51.

124. *Nedeljković O.* Još jednom o hronološkom primatu glagoljice.— *Slovo*, 1963, br. 15/16, s. 19—58.

125. *Nedeljković O.* Neke inovacije u fonološkom sistemu prvobitne glagoljice.— *Slovo*, 1971, br. 21, s. 79—93.

126. *Oblak V.* Zur Provenienz der Kiever und Prager Fragmente.— *Arch. slav. Philol.*, 1896, Bd 18, S. 106—112.

127. *Oblak V.* Zur Würdigung des Altslovenischen.— *Ibid.*, 1893, Bd 15, H. 3, S. 338—370.

128. *Sievers E.* Die altslawischen Verstexte von Kiew und

Freising.— Ber. und Verhandl. Sächs. Akad. Wiss. Leipzig, phil.-hist. Kl., Leipzig, 1924, Bd 76/2.

129. *Skok P.* Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika.— Zagreb: JAZU, 1971—1974.— D.1—4.

130. Slovník jazyka staroslověnského.— Praha: Nakl. ČSAV, 1966.— D.1—3.— Вид. не закінчене.

131. *Stanislav J.* Aus dem slowakischen Material zum Studium der Kiever Blätter.— Welt der Slaven, 1966, Jg 11, H. 3, S. 221—232.

132. *Stanislav J.* Über die Stellung des slowakischen innerhalb der slavischen Sprachen.— Z. Slavist., 1956, Bd 1, H. 2, S. 3—18.

133. *Sachmatow A.* Der Ausdruck въсждь in altkirchenslavischen Denkmälern.— Arch. slav. Philol., 1905, Bd 27, H. 1, S. 141.

133a. *Tkadlčik V.* Byzantinischer und römischer Ritus in der slavischen Liturgie.— In: Wegzeichen. Festgabe zum 60. Geburtstag von Prof. Dr. Hermenegild M. Biedermann. Würzburg, 1971, S. 313—332.

134. *Tkadlčik V.* K datování hlaholských služeb o sv. Cyrilu a Metoději.— Slovo, 1977, br. 27, s. 85—128.

135. *Tkadlčik V.* Trojí hlaholské *i* v Kyjevských listech.— Slavia, 1957, roč. 15, seš. 2, s. 200—216.

135a. *Tóth H. I.* Konstantin-Ciril és Metód élete és működése.— Budapest: Magvető, 1981.— 219 o.

136. *Trubetzkoy N. S.* Altkirchenslavische Grammatik. Schrift-Laut- und Formensystem. Herausgegeben von R. Jagotitsch.— Wien, 1954.— 197 S.— (Österr. Akad. Wiss. Philos.-hist. Kl. Sitzungsber.; Bd 228, Abh. 4).

137. *Vajs J.* Najstariji hrvatskoglagoljski misal s bibliografskim opisima svih hrvatskoglagoljskih misala.— Zagreb, 1948.— 171 s.— (Djela Jugosl. akad. znanosti i umjetnosti; Kn. 38).

138. *Vašica J.* Slovanská liturgie nově osvětlená Kijevskými listy.— Slovo a slovesnost, 1940, roč. 6, č. 2, s. 65—77.

139. *Vašica J.* Slovanská liturgie sv. Petra.— Byzantinoslavica, 1939/1946, roč. 8, s. 1—54.

140. *Vavřínek V.* Předcyrilometodějské misie na Velké Moravě.— Slavia, 1963, roč. 32, seš. 4, s. 465—480.

141. *Večerka R.* Velkomoravská literatura v přemyslovských Čechách.— Ibid., seš. 3, s. 398—416.

142. *Vlašek J.* Staroslověnská modlitba za vlast (Kij. 4 b 8—13), její poetika, sémantická struktura a překlad.— In: Palaeoslovenica: Sb. odděl. srovnávací slovanské jazykovědy Úst. jaz. a lit. ČSAV. Praha, 1971, s. 125—141.

143. *Vondrák W.* Altkirchenslavische Grammatik.— 2. Aufl.— Berlin, 1912.— 656 S.

144. *Vondrák V.* Kirchenslavische Chrestomatie.— Göttingen: Vanderhock et Ruprecht, 1910.— 232 S.

145. *Vondrák V.* O původu Kijevských listů a Pražských ziomků a o bohemismech v starších církevněslovanských památkách vůbec.— Praha, 1904.— 115 s., 5 fot.

145a. *Vrana J.* Kijevski listovi nisu falsifikat.— *Slavia*, 1981, roč. 50, seš. 3—4, s. 322—326.

146. *Weingart M.* Československý typ cirkevnej slovančiny: Jeho pamiatky a význam.— Bratislava: SAVU, 1949.— 134 s.

147. *Weingart M.* Texty ke studiu jazyka a písemnictví staroslověnského.— 2-hé revid. vyd./Nově upr. J. Kurz.— Praha, 1949.— 237 s.

148. *Zagiba F.* Das Slavische als Missionssprache (lingua quarta) und das Altkirchenslavische als lingua liturgica im 9.— 10. Jhd: (Eine Einführung in die Problematik des Altkirchenslavischen als Lehr- und Liturgiesprache).— In: *Studia palaeoslovenica*. Praha: Academia, 1971; S. 401—416.

149. *Zagiba F.* Der historische Umkreis der Kiever Sakramentarfragmente.— *Siovo*, 1964, br. 14, S. 59—77.

КИРИЛИЧНА
ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ
КИЇВСЬКИХ
ГЛАГОЛИЧНИХ ЛИСТКІВ
ТА
ЛАТИНСЬКИЙ
ВІДПОВІДНИК
СЛОВ'ЯНСЬКОГО ТЕКСТУ
ІЗ
ПАДУАНСЬКОГО
КОДЕКСУ

D. STAROSLOVĚNSKÉ TEXTY ČESKÉHO PŮVODU.

18. KYJEVSKÉ LISTY.

(Po V. Jagičovi, Glagolitica, Vídeň 1890, s latinskou předlohou paralelně vydal C. Mohlberg, Il messale glagolitico di Kiew (Sec. IX) ed il suo prototipo Romano del Sec. VI—VII. Atti della Pontificia Accademia romana di archeologia (serie III). Memorie. Volume II. Řím 1928, str. 207—320, text na str. 310—317.)¹

fol. 1^v ВЪ ИВ ДАИЪ КЛИМЕНТА

1. БѢ ИЖЕ НЪИ · ЛѢТА ОГРѢДЖЦѢ

БЛАЖЕНАГО КЛИМЕНТА МЖ-

ЧЕНИКА ТВОЕГО І ПАПЕЖА

ЧЪСТЫХЪ БЕСВАШИ: ПОДА-

ВА МИЛОСТИЕЪІ · ДА ВОЖЕ

ЧЪСТЪ ЧЪСТИМЪ · СИЛОЪ

ОУКО МЖЧЕНИКЪ ЕГО НАСЛѢДОУВ-

МЪ :: ГМЪ :: НАДЪ ОПЛАТМЪ

2. РОВАНІИЪ ПІ ПРИНЕСВЪИИЪ

СВѢТІ · І ХОДАТАВЪЦЮ

БЛАЖЕНОУМОУ КЛИМЕНТОУ

МЖЧЕНИКОУ ТВОЕМОУ · СІМЪ

НЪИ ОТЪ ГРѢХЪ СКЕРНОСТИ

НАШУХЪ ОЧИСТІ: ГМЪ:

ПРѢФАЦИКЪ: ДО ВѢЧЪИИЪ ВЖЕ

3. ЧЪСТЫИЪГО КЛИМЕНТА ЗАКО-

НИКА І МЖЧЕНИКА ЧЪСІ

ЧЪСТЫЦЕ · ИЖЕ ОУТЫЖЕ БЪИ-

¹ V otisku Mohlbergově i zde byly vypuštěny „příděchy“ —, které se vyskytají na samohláске na začátku slova. Pro studium nadřádkových značek Kyj. l. je nutné přihlížeti ke snímkům ve vydání Jagičově a Mohlbergově.

CODEX PADOVANUS D 47.

VIII. Kal. Dec.

Sancti Clementis Papae.

1. Deus qui nos annua beati Clementis martyris tui atque pontificis solemnitate laetificas, concede propitius, ut cuius natalitia colimus uirtutem quoque passionis imitemur, per dominum.

Super oblatam.

2. Munera domine oblata sanctifica, et intercedente beato Clemente martyre tuo per haec nos a peccatorum nostrorum maculis emunda, per dominum.
3. UD aeterne Deus. Veneranda Clementis sacerdotis et martyris solemnia recurren-

ТИ БЛАЖЕНОУМОУ АПОСТО-
 ЛОУ ТВОМОУ ПЕТРОУ · ВЪ, І-
 НОКОСТИ ПОДРОУГЪ · ВЪ, НПО-
 f. 2^г ВЪДІ ОУЧЕНИКЪ · ВЪ ЧЪСТИ НА-
 МѢСТЪНІЕЪ · ВЪ МЪЧЕНИІ НА-
 СЛѢДЪНІКЪ: Х̄МЪ Г̄МЪ НАШМЪ:

ПО ВЪСХДѢ:·:

4. ТѢЛЕСЕ СВѢТАГО І ПРѢДРА-
 ГЪНІА КРЪКЕ НАПЪВНЕНІ ЕЪ-
 АНТІЕ ПРОСІМЪ ГІ БЖЕ НАШЪ:
 ДА ВЖЕ МНОСТИКАЕ ОБЦІКЪ-
 НИЕ НОСІМЪ · РЪСНОТІЕВНАЕ
 ИЗДЪШЕНІЕ ОБЪМЕМЪ: Г̄МЪ ·:

ВЪ ТЪЗЕ ДЪНЪ ФЕЛИЦТЪН:

5. Подѣвъ нѣмъ просімъ ты
 вѣсмогоуи бже · блаженън-
 ѣ раді мжчвниціа твоѣа
 фелицтѣй въкоупанжж
 молител: і томъже раді
 зашчіти нън: Г̄МЪ: **НДЪ ОПА**

6. На слоужьбѣи люди твоиухъ
 милостныхъ призри · і . . .
 се нън чьстѣхъ свѣтѣнхъ чь-
 стѣмъ: сътвори нън радо-
 стѣнън · въ вѣчнѣмъ живот(ѣ)

tes, qui fieri meruit beati Petri
in peregrinatione comes, in
confessione discipulus, in ho-
nore successor, in passione
secutor, per Christum.

Ad complendum.

4. Corporis sacri et pretiosi sanguinis repleti libamine quaesumus domine Deus noster, ut quod pia deuotione gerimus, certa redemptione capiamus, per.

Eodem die natl. sanctae Felicitatis via Salaria.

5. Praesta quaesumus omnipotens Deus. ut beatae Felicitatis martyris tuae solemnia recensentes, meritis ipsius protegamur et precibus, per.

Super oblatam.

6. Uota populi tui domine propitiatus intende, et quorum nos tribuis solemnia celebrare, fac gaudere suffragiis, per.

f. 2° ПО ВЪСЪДѢ :

7. Съмѣрно ты молима въсв-
могѣи бже . молитвами свѣ-
тънхъ твоихъ . і тыи самъ
вжді . і даръ твои въсели
къ нѣи . і вѣрѣма наше къ
правѣдъ постѣи : гмѣ :

МЪШѢ НА ВЪСѢА ДЪНИ ВЪ
СЕГО ЛѢТА ѠВІДЖЦѢ :

8. Бѣ иже теарь свѣиъ вв-
лами помілока . і по гнѣ-
кѣ сковама . нзколи въ-
платити съ спѣсѣннѣ ра-
ді чловѣчьска . і въсхо-
тѣкъ намъ оутѣрді сръ-
дѣцѣ нашѣ . і многѣнхъ
твоѣиъ просѣти нѣи : гмѣ :

НАДЪ ѠПЛАТЪМЪ :

9. Близъ насъ вжді ги просі-
ма ты . і молитѣж нашъ
оуслѣнши . да оупѣваннѣ
(къ)намѣма дѣлѣ твоихъ .
і въ любѣвъ даръ съ тѣ-
кѣ приносимъ : гмѣ :

f. 3° прѣфациѣ : вѣчанѣи бже :

10. Невескънѣи твоѣи силѣи
просімъ і молимъ . да съ

Ad complendum.

7. **Supplices te rogamus omnipotens Deus, ut interuenientibus sanctis tuis, et tua in nobis dona multiplices et tempora nostra disponas, per.**

Incipiunt orationes cottidianae Gregorii papae.

8. **Deus qui creaturae tuae misereri potius eligis quam irasci, cordis nostri infirma considera, et tuae nos gratia pietatis inlustra, per.**

Super oblatam.

9. **Adesto nobis quaesumus domine, et preces nostras benignus exaudi, ut quod fiducia non habet meritorum, placationis obtineat hostiarum, per.**
10. **UD aeterne Deus. Maiestatem tuam suppliciter deprecant-**

ВЪНШЬНІМІ ТВОІМІ · ДО-
СТОІНЪМІ СЪТВОРИШИ НЪМЪ : І
ВЪЧЬННѢ ТВОѢ ІХЪЖЕ ЖЕЛДА-
ЕМЪ ПОДАСЬ НАМЪ МІЛОСТІ-
ВНО : ХМЪ ГМЪ НАШИМА · ІМЪ

ПО ВЪСХДѢ :

11. Просимъ тѣя ꙗко дазы намъ ·
да святѣи твои възждѣ
прималъце дѣстоини бѣ-
демъ очішченнѣ твоего ·
і вѣра твоѣ въ насъ да въ-
здрѣствѣтъ : ГМЪ НАШИМА ІСМ

× МЫШѢ · В · Ѡ ТОМЪЗЕ :

12. Просимъ тѣя въсвмогѣи вѣ-
чанѣи бже · призри на мо-
литежъ нашѣ · і вънж-
транѣѣ нашѣ очисти · бже
нѣи соушытъ грѣхѣи наши-
ми : да милостнѣ твое-
мъ избави нѣи : ГМЪ НАШИ

НАДЪ ѠПЛАТЪМЪ :

- f. 3^v 13. Сѣ¹ принесѣ принесенѣи тѣбѣ
ꙗко просимъ тѣя приимі : і-
же еси благословестилъ
на спасеніе наше : ГМЪ НАШИ :

¹ Toto slovo není na snímku jasně viditelné.

tes, ut opem tuam petentibus
dignanter impendas, et desi-
derantibus benignus tribuas
profutura, per Christum:

Ad complendum.

11. Praesta quaesumus domine,
ut sancta tua nos expient,
dignosque semper sui percep-
tione perficiant, per.

Item alia missa.

12. Quaesumus omnipotens
Deus, preces nostras respice, et
tuae super nos viscera pietatis
impende, ut qui ex nostra
culpa affligimur, ex tua pietate
misericorditer liberemur, per.

Super oblatam.

13. Hostias domine quaesumus
suscipe placatus oblatas, quae
te sanctificando nobis perfi-
ciantur salutares, per dominum.

прѣѣациѣ : до вѣчанъ ѣже :

14. Да съ тѣе дръжимъ і мило-
сти твоѣа просимъ : при-
зѣвалъ нъи еси ꙗко да испра-
ки нъи і очисти : не наши-
хъ дѣла ради . нъ овѣта тво-
его ради иже еси овѣцѣла
намъ : да възможемъ доу-
шѣми і тѣлствѣи і мѣнствѣ-
ми нашими . прѣати запо-
вѣди твоѣа : иже еси постѣ-
лалъ въ намъ : хѣмъ гѣмъ на-
шимъ . і мѣже вѣличъ : .

(по) вѣсждѣ :

15. (С)вѣатѣи твои вѣсждѣ
ꙗко иже есма възвали мо-
лимъ тѣа . да очиститъ
(нъи о)тѣ грѣхѣ нашихъ : і
(къ не)вѣсцѣи лютеи
(прѣв)дствъ нъи : гѣмъ наш :

f. 4. мѣшѣ . в . о томъзе :

16. Просимъ тѣа въсвогѣи
ѣже да вѣкоже есма скръбѣни
грѣхѣи нашими : милость-
и твоѣа отъ вѣсѣхъ зѣ-
лани нашихъ очисти нъи :
гѣмъ : надѣ ѡплатѣмъ :

14. UD aeterne Deus. Ut qui te auctore subsistimus, te dispensante dirigamur, non nostris sensibus relinquamur, sed ad tua reducti semper tramitem ueritatis haec studeamus exercere quae praecipis, ut possimus dona percipere quae promittis, per Christum.

Ad complendum.

15. Sancta tua nos domine quaesumus et a peccatis exuant, et caelestis uitae uigore confirmant, per.

Item alia.

16. Praesta quaesumus omnipotens Deus, ut qui pro nostris excessibus incessanter affligimur, tuae pietatis in omnibus protectione consolemur, per.

Super oblatam.

17. **Suscipe quaesumus domine
hostiam redemptionis huma-
nae et salutem nobis mentis
et corporis operare placatus,
per.**

18. **UD aeterne Deus. Tuum
est enim omne quo uiuimus
quia licet peccati uulnere na-
tura nostra uitiata sit, tui ta-
men est operis, ut a terrena
generati ad caelestia renasca-
mur, per Christum.**

Ad complendum.

19. **Da quaesumus omnipotens
Deus, ut mysteriorum uirtute
satiati uita nostra firmetur, per.**

МЪШЪ : ГЪ : Ѡ ТОМЪЗЕ :

20. (Ц)ѣсарьстѣкъ нашамъ гѣ ми-
лостыкъ теовыкъ призырї:
ї не отъдѣзъ нашего тоу-
зїмъ . ї не обрати нѣсъ
въ плѣнъ народомъ пога-
нскѣнмъ : Хѣ радї гѣ на-
шего . їже цѣсаритъ съ отъ-
цемъ ї съ свѣтѣнмъ :

НАДЪ ѠПЛАТЪМЪ :

21. (Т)воѣ циркѣнаѣ ткрѣдѣ за-
(ни)чїтї нѣн гѣ . їже ѳси
образѣмъ своїмъ оупо-
добїлѣ . їже нѣн чѣстї-
(мъ) нѣ бальство наше . то-
(г)о радї ѳси нѣмъ вѣчѣ-
(н)ов обѣцѣнїе принеслѣ :
(гѣмъ) нашамъ :

f. 5^r прѣѢ(ацїѣ Д . .)

22. Да ѣкънже сѣтъ теова сі .
слоўжѣбѣн вълюбавнѣй-
мъ . тѣкънже мѣнслѣми сво-
їми нѣн творїмъ . а тѣн
самъ гѣ прїсно нѣн прїемлї:
да възможемъ правѣдѣ-
наѣ твоѣ наследоватї .
ї отъ неприѣзнїнѣ дѣлѣ
очїстїтї сѣмъ : Хѣмъ гѣмъ нѣш-
мъ : їмѣже вѣлїчество :

Item alia missa.

20. Rege nostras domine propitius uoluntates, ut nec propriis iniquitatibus implicentur, nec subdantur alienis, per dominum.

Super oblatam.

21. Tua sacramenta nos Deus circumtegant et reforment, simulque nobis temporale remedium conferant et aeternum, per dominum.
22. UD aeterne Deus. Ut quia tui est operis, si quod tibi placitum est aut cogitemus aut agamus, tu nobis semper et intelligendi quę recta sunt et exsequendi tribuas facultatem. Per Christum. (*Cod. S. Gall. 348, n. 1536.*)

ПО ВЪСХДѢ:

23. Тебѣ скрътаѣ всемогѣ
ѣже . ѣже се нѣи привлвмъ :
на раздрѣшениѣ . і на очншче-
ниѣ намъ бждѣ : а тѣи са-
мъ помощык тебѣж вѣ-
чнож зашчѣтѣ нѣи : г̃м(ъ) .

* МЫШѢ . Д̃ . Ѡ ТОМЪЗЕ :

24. Просимъ тѣи г̃и възди-
гни срѣдѣца нашѣ къ тебѣ о-
тѣ земьскѣихъ похот(и)
да възможемъ хотѣтѣ (нѣ)-
бвсѣскѣимъ твоимъ .:

f. 5v (НАДЪ ОПЛАТЪ)ЪМЪ .

25. Ёкѣнже дарѣи имамъ . прѣдѣ
тебѣж сжтѣ . і просимъ
тѣи прими ѡ . да і нѣи възмо-
жемъ къ вѣжлюбевни тво-
емъ : г̃мъ нашимъ : прѣѣѣд-
циѣ . до вѣчнѣи ѣже .:

26. Зѣлоба нашѣ не вѣрѣси съ вѣ
насѣ . нѣ издрѣшениѣ вѣчѣ-
нов присно намъ бждѣ . г̃и
нашего радѣ : тѣ бо нѣи сѣ-
мъ отѣ тѣмнѣихъ отвѣ-

Ad complendum.

23. Tua sancta nobis omnipotens Deus quae sumpsimus: et indulgentiam praebeant, et auxilium perpetuae defensionis impendant, per.

Alia missa.

24. Erige quaesumus domine ad te corda nostra, ut a terrenis cupiditatibus in caelestia desideria transeamus, per.

Super oblatam.

25. In tuo conspectu domine quaesumus talia nostra sint munera: quae et placare te ualeant, et nos tibi placere perficiant, per.
26. UD aeterne Deus. Ut non in nobis nostra malitia, sed indulgentiae tuae praeueniat semper affectus, qui nos a noxiis uoluptatibus indesinen-

ДѢ : ѿ ОЧИСТІ · І ЗАКЛЕПЕ ·
І ДОСТОІНО ИЗБЕЖІ : Х҃МЪ
Г҃МЪ НАШНМЪ : ПО Б҃ЪСЖД҃Б҃ :

27. (Б)҃СЖДАННѢ МОЛІТКА НАШѢ
ОУТЕРЬДІ Н҃ИИ Г҃І ВѢЧН҃Н҃ИИ
ТВОІМІ : І ПОДАЪЗЪ НАМЪ СЪ-
ПАСЕННЕ ТВОЕ : Г҃МЪ НАШІМЪ :

(МЪ)ШѢ · Ё : Ѿ ТОМЪЗЕ :

28. (ТЪ)И Г҃І ОТАМІ Н҃ИИ ОТА АЖКАКЪ-
(СТ)ВА НАШЕГО : І ТВОЕЖ МІЛО-
(СТ)НЬ ОБРАТИ Н҃ИИ НА ПРАВЕДЖ
(ТВОЕЖ) : Г҃МЪ НАШІМЪ :

f. бѢ НАДЪ ѾПЛАТЪМЪ :

29. Принесенѣ тѣбѣ Г҃І сѣ дарѣ
уже тѣи еси далѣ і сътво-
риѣ · цр҃кѣже радї твоє-
и · і живота і прѣстакле-
ннѣ нашего радї : і съвѣстоу-
емъ нѣи · ꙗко бальство в-
стѣ тѣ живота вѣчнаго :
Г҃МЪ : прѣфациѣ · ДО
вѣчннѣ бжѣ :

30. Молімъ сѣ нсоу х҃оу сннноу
твоемоу Г҃І нашемоу · да
милостыж твоєж заши

ter expediat, et a mundanis
cladibus dignanter eripiat, per
Christum dominum nostrum.

Ad complendum.

27. Cotidianis domine quaesu-
mus munera sacramenti: per-
petuae nobis tribuas salutis
augmentum, per.

Item alia.

28. Tu domine semper a nobis
omnem remoue prauitatem, et
ad tuam nos propitius conuer-
te iustitiam, per.

Super oblatam.

29. Offerimus tibi domine mu-
nera quae dedisti, ut creatio-
nis tuae circa mortalitatem
nostram testificentur auxilium
et remedium nobis immortali-
tatis operentur, per dominum.
30. UD aeterne Deus. Precan-
tes ut Iesus Christus filius tuus
dominus noster sua nos gra-

ТИТЪ НЪН І СЪПАСВТЪ : БВ-
Ж НВГОЖЕ БО МІЛОСТІ НВ КЪ-
ЗМОЖВМЪ ННЧЬСОЖЕ СЪТКО-
РІТІ : ТѢМЪЖЕ САМОГО
ВГО РАДІ ДАРЪН І МІЛОСТЪ
ПРИЕМАВМЪ І КЪ ЛЮБЪКИ
ЖНЕВМЪ : ХМЪ ГМЪ НАШИМ(Ъ.)

ПО ВЪСХДѢ :

31. Вѣсхда твоего ГИ насън-
цѣни просимъ ты : отъ в(ъ-)
f. бѣ сѣхъ противящѣхъ съмъ нѣ-
мъ съпасі нѣни : ГМЪ НАШИ :

МЪШѢ О МЪЧЕНИЦѢХЪ :

32. Мъченикѣ твоихъ ГИ чь-
сти чьстѣцѣ молимъ ты
просѣаце : да ѣкже ѡ ёсі
слакоѣ твоеѣ невесъскоо-
ѣ оутѣрдѣлѣ : такозѣ же
і нѣи мѣлостѣ твоеѣ
прімі ГМЪ : НАДЪ ОПЛАТМЪ :

33. Приносъ ГИ принесѣнѣи тѣбѣ
мъченикѣ свѣтѣнхъ ра-
дѣ прѣмѣ : і молитѣами
ихъ і заповѣдѣами тво-
ми прѣспѣи нѣамъ помоца
твоѣ . ГМЪ : ПО ВЪСХДѢ :

tia protegat et conseruet, et quia sine ipso nihil recte ualemus efficere ipsius semper munere capiamus, ut tibi placere possimus, per quem maiestatem.

Ad complendum.

31. Quos caelesti domine alimento satiasti, praesta quaesumus ab omni aduersitate custodias, per.

In uigilia plurimorum sanctorum.

32. Martyrum tuorum domine ill. natalitia praeuētes supplices te rogamus, ut quos caelesti gloria sublimasti, tuis concede adesse fidelibus, per.

Super oblata.

33. Sacrificium domine quod pro sanctis martyribus ill. praeuenit nostra deuotio eorum meritis nobis augeat te donante suffragium, per.

34. Очи́сти нѣи ꙗ́ко проси́мъ тѣмъ
 небескѣскѣнхъ теоихъ ра-
 ді запое́дѣи : і оутре́-
 ді нѣи да слави́мъ тѣмъ прѣ-
 да́ скытѣи́ми теоими
 моли́твами нашіми :
 ꙗ́ко нашіма :

f. 7. * мѣшѣ ѿ вѣскѣхъ небескѣскѣ
 хъ¹ слахъ : Помоли́мъ² сѣа :

35. Ёѣ́ іже нѣи моли́ткѣи раді
 блаженѣи́и бѣѣи і присно-
 дѣкѣи ма́риѣи : і блаженѣи-
 хъ раді анѣла́ теоихъ . і
 вѣскѣхъ небескѣскѣнхъ сла-
 хъ¹ : і апостола́ . і мѣче-
 никѣ́ . і прѣподобѣнѣи́хъ .
 і чистѣи́хъ дѣкѣ́ . і вѣскѣхъ
 скытѣи́хъ теоихъ моли-
 твами . присно нѣи вѣзвѣ-
 сва́иѣ бѣи : проси́мъ тѣмъ
 ꙗ́ко да ꙗ́коже нѣи чѣсти́ма
 чѣсти́ слухъ³ на вѣсѣа да́ни
 мно́стѣѣк теоѣѣк да́ѣа
 на́ма́ прѣсно насле́дова́ти .
 небескѣскѣи́а теоѣа́ сѣа́и :
 ꙗ́ко нашіма : **НАД ѦПЛАТМ(ѣ)**

¹ Sic. — ² Tak v rkpе místo помолнѣмъ сѣа. — ³ V. Vondrák, O původu Kijevských listů a Pražských zlomků 15, se domnívá, že toto slovo třeba rozdělit na ci a cъhъ, a soudí, že ci je akus. plur. fem., vztahující se k předcházejícímu akusativu чѣсти.

Ad communionem.

34. Purificet nos domine quae-
sumus et diuini perceptio sa-
cramenti et gloriosa sancto-
rum tuorum oratio, per.

(Sacramentario di Fulda, ed. Richter.)

Missa cotidiana de sanctis.

35. Deus qui nos beatæ Ma-
riae semper uirginis et beato-
rum caelestium uirtutum et
sanctorum patriarcharum, pro-
phetarum, apostolorum, marty-
rum, confessorum et uirginum
atque omnium simul sanctorum
continua laetificas commemo-
ratione, presta quae sumus, ut
quos cotidiano ueneramur of-
ficio etiam piaē conuersationis
sequamur exemplo, per.

36. Даръ съ принесенъи тебѣ ꙗко
 въскѣхъ свѣтъи хъ невесъ-
 скѣи хъ силѣ раді: і въскѣ-
 хъ свѣтъи хъ · твои хъ рад(і)
 f. 7^v і правдыи хъ раді: бж-
 ді тебѣ въ хвалѣ: а намъ
 молитвами ихъ достои-
 нов отъплаті: ꙗко намъ ·

ПО ВЪСХДѢ:

37. Просимъ ты ꙗко · дазы намъ
 молитвами въскѣхъ невесъ-
 скѣи хъ сил хъ¹ · і въскѣхъ
 свѣтъи хъ твои хъ · і дазы
 ихъ раді правдыи хъ: въ-
 сждѣма сіма възвѣтъи-
 ма · очисти сръдцѣ нашѣ
 отъ грѣхѣ нашихъ: ꙗко на :-

МОЛИТВА · Ъ:

38. Сътвори ны ꙗко бже прича-
 стъии свѣтъи бѣи і при-
 снодѣвѣ марні: і достои-
 ныи свѣтъи хъ анѣлѣ і
 (в)лаженъи хъ апостолѣ · мж-
 (ч)никѣ · і прѣподобъи хъ
 (і ч)истъи хъ дѣвѣ · і въс(кѣ-)
 (хъ) свѣтъи хъ твои хъ: мо-
 (ли)твами ихъ зашчиті

ныи

¹ Sic.

36. Munera tibi domine nostrę
deuotionis offerimus, quę et
pro omnium sanctorum tuo-
rum tibi sint grata honore et
nobis salutaria te miserante
reddantur, per.

37. Praesta nobis quaesumus do-
mine intercedentibus omnium
sanctorum tuorum meritis, ut
quę ore contingimus, puro cor-
de capiamus, per.

Alia.

38. Fac nos domine Deus sanctae Mariae
semper uirginis subsidiis attolli et gloriosa
beatarum omnium caelestium uirtutum
et sanctorum patriarcharum, prophetarum,
apostolorum, martyrum, confessorum,
uirginum et omnium simul protectione
defendi, ut dum eorum pariter cotidie comme-
morationem agimus, eorum pariter cotidie
ab omnibus aduersis protegamur officio, per.

19. PRVÁ STRANA KYJEVSKÝCH LISTŮ.

Po prvé otištěna Vatr. Jagičem v knize Glagolitica, Vídeň 1890, na str. 56—57. (Viz M. Weingart, Hlaholské listy Vídeňské, Časopis pro moderní filologii 24, 1938, str. 105—129, 233—245; otisk první strany je na str. 240.)

Ерѣшѣла св. Павла к Рѣманѣмъ, кап. XIII. 11—14, XIV. 1—4.

XIII. 11. Братнѣ, нѣинѣ ближе (нѣмъ сѣйсн) | не · ли вгда
вѣрокахомъ · 12. но(щѣ оуспѣ) | а днѣя приближи сѣ · отъверъ-
(зѣмъ) | оубо дѣла темънаѣ · и облацѣ(мъ сѣ) | въ оружне
скѣтоу · 13. ꙗко въ дни к(лгоо) | бразъно ходимъ · не козъ-
логр(а . . .) | нимн¹ · и пѣнхстенни · и любодѣни | ми · и стоу-
додѣнними · и рѣквен(нимн) | и закнстѣми · 14. нѣ облацѣте
сѣ (бѣмъ н) | сѣрмъ · и пѣти оугоднѣ не твор(нте в) | ѣ по-
хоти · XIV. 1. изнемагающаго же в(ѣроук) | приемлѣте ·
не въ сѣмънѣниѣ помън) | шавнимъ · 2. оубо ео вѣроуѣтъ
ѣст(и ксѣ) | а изнемагали званѣ да ѣста · 3. ꙗдън н) | в ѣдъ-
щаго да не осжжда(втъ), да не оу(карѣ) | втъ · и не ꙗдън
ѣдъщаго да не о(сжжд) | автъ · Ёъ ео и приатъ · 4. тѣн
къто (вси о) | сжждаан (с) | тоуждвго раба: сво(вмоу) | бѣу: стонтъ
ли падвтъ · станв(тъ же) | славнѣ ео ꙗ въ поставитѣн н ·

Za tím následuje modlitba mariánská:

: сѣѣни мари: помом (сѣ).

Защити бн рабън скоа миръ) | нѣнимн заповѣдъми · и оуп(ѣка) |
лицѣа къ застѣпавнне · вл(аже) | нѣни марин, и отъ вѣсѣхъ
с(оупос) | татъ нашнхъ сѣтворн н(ѣн вѣ) | с печали · ꙗ радн нашего ·

¹ Porucha místo kozьлогласоканннми и нгренинѣмъ.

СЛОВОПОКАЖЧИК
ДО
КИРИЛИЧНОЇ
ТРАНСЛІТЕРАЦІЇ
КИЇВСЬКИХ
ГЛАГОЛИЧНИХ ЛИСТКІВ

A. Index

omnium verborum, quae in *Kijevensibus* fragmentis inveniuntur, una cum signis accentum et longas syllabas indicantibus, omissa tantum imitatione spiritus graeci. In editione, quae habet auctorem Jagić, occurrunt quaedam leviora menda, e. g. **объцѣніѣ** II 8—9 pro **объцѣніѣ**; **оуслънши** IIb 21 pro **оуслънши**: **нашими** IIb 14 pro **нашими**; **дазь** IV 12 pro **дазь** etc. Cf. et **сіихъ** VII 15. pro **сі ихъ**.

А

а IV 13; V 5, 16; VIIb 2.
амѣлъ gen. pl. VII 6; VIIb 18
 (vide p. 23).
апостолю dat. sing. Ib 20—21;
апостолаѣ gen. pl. VII 8; VIIb
 19 (v. p. 23).

Б

бальство VI 7; **на бальство** IVb 21
 (p. 16).
безъ: **бсж негоже** VI 14—15.
благословестити: **благословестіаѣ**
 IIIb 3.
блаженъ: **блаженаго** gen. sin. g. m.
 I b3; **блаженоумоу** dat. sg. g. m.
 Ib 12; **блаженоумоу** id. Ib 20;
блаженнѣи gen. sg. g. f. II 13—
 14; **блаженнѣи** id. VII. 4; **бла-**
женнѣихъ gen. pl. VII 5—6;
блаженнѣихъ id. VIIb 19 (v. p.
 21—22).
близъ IIb 19.
бо IV 17; Vb 11; VI 15.
богородица: **бци** gen. sg. VII, 4;
бци dat. sg. VII 16 (v. p. 13,
 19, 22).
богъ: **бъ** Ib 2; IIb 10; VII 3;
бже voc. sg. Ib 16; II 7, 13;
 IIb 3; III 1, 18; IIIb 5; IV
 3, 15; IVb 2; V 14; Vb 7; VI
 10; VIIb 15.
быти: **бъти** Ib 19—20; **бѣдемъ**
 1. pl. praes. III 12—13 (p. 20);
 imper. sg. 2. p.: **бѣди** IIb 5;
бѣди IIb 10, 19; Vb 10: VIIb
 1—2; 3. p. pl. **бѣдѣ** V 16; vide
 et **есма**.
быти: **бъти(не)** acc. sg. IV. 17.

К

всѣиу IIb 17.

всѣиуство V 11.

вельми IIb 10—11.

вессантн : весселішѣ 2. p. sg. praes.

Ib 5 (v. p. 10).

връмн IIb 6.

въ cum acc. : Ib 1; II 11; IIb 6 (bis), 23; IV 17; IVb 12; Vb 8; VIIb 2; cum loc. : Ib 21, 22; II 1, 2, 22; III 14; Vb 5; VI 19.

въжлюбленне : въжлюбленнѣ loc. sg. Vb 5.

въжлюбленъ : въжлюбленнѣм nom. pl. g. f. V 3—4.

възвессантн : възвесселіѣ VII 12—13.

въздвннгатн : въздвннжѣ 2. sg. imper. V 20—21.

възрастн : въздрѣтеть 3. p. sg. praes. III 14—15 (v. p. 26).

възмоштн : възможемъ 1. pl. praes. IIb 12; V 7, 23; Vb 4—5; VI 15—16.

възатн : възамн IIb 20; възмтннмъ instr. sg. g. m. VIIb 11—12.

въкоупнмъ : въкоупннжѣ acc. sg. g. f. II 15.

вълантне : ген. sg. вѣлантнѣ II 6—7 (p. 12).

вълатн : (въ)нмѣмъ 1. pl. praes. IIb 22 (v. p. 10, 29).

вънжтрнмъ : вѣнжтрннѣ acc. pl. g. n. III 19—20.

въплѣштн н : вѣплѣштн см IIb 12—13.

върѣсннтн : вѣрѣснѣ 2. sg. imper. V b8.

въсесантн : въсесн 2. sg. imper. IIb 5.

въскрѣснтн : въскрѣсѣ 2. sg. imper. IV 19.

въскотѣтн : въскотѣѣ IIb 14—15.

въсждѣ nom. sg. IIIb 19; acc. sg. III 11; въсжда gen. sg. VI 22; въсждѣ loc. sg. II 4; IIb 1; III 9; IIIb 18; IVb 1; V 12; Vb 15; VI 21; VIb 16; VIIb 5; въсждѣмъ instr. sg. VIIb 10—11.

въсждѣнъ : въсждѣнѣ nom. sg. g. f. Vb 16.

въшнмъ : вѣшннмъ instr. pl. III 4 (v. p. 14, 22).

въсемогн : semel вѣсемогнѣ (voc. sg. g. m.) II 13; вѣсемогнѣ IIb 2—3; praeterea semper вѣсемогнѣ III 17; IV 2; IVb 2; V 13 (v. p. 14, 16).

въсь : въсего gen. sg. g. n. IIb 8—9; въсѣ nom. pl. g. n. IV 22; въсѣхъ VII 1. 7, 21; VIIb 8; въсѣхъ (cum ѣ) VII 10; въсѣхъ (sine acc.) IV 5; VI 23—VIb 1; VIIb 7. 21—22; вѣсѣхъ VII 22—23 (conf et вѣсѣхъ VII 10) вѣсѣм acc. pl. g. m. IIb 8; въсѣм id. VII 15 (v. p. 16, 22).

вѣра nom. sg. III 14 (v. p. 11.)

вѣуьнъ : вѣуьнѣ voc. sg. g. m. Ib 16; III 1, 17—18; IV 15; Vb 7; VI 10; вѣуьн IIIb 5; вѣуьнаго gen. sg. g. m. VI 8; вѣуьнѣмъ loc. sg. g. m. II 22; вѣуьное nom. sg. g. n. Vb 9—10; acc. IVb 22—23; вѣуьнож instr. sg. g. f. V 17—18; вѣуьнѣ acc. pl. g. n. III 6; вѣуь-

и́зми instr. pl. g. n. Vb 17 (v. p. 14).

Г

гнѣзъ: гнѣзѣ loc. sg. IIb 11—12.

господѣ: ꙗ́ voc. Ib 10; II 7; IIb 19; III 10; IIIb 2, 8, 20; IV 8, 16, 23; IVb 8, 18; V 6, 20; Vb 17, 21; VI 2, 22; VIb 4, 11, 17; VII 14, 20; VIIb 6, 15; ꙗ́ gen. sg. IVb 13; Vb 10, 15; ꙗ́ dat. sg. VI 12; гмь instrum. sg. Ib 9, 15; II 3, 10, 17; IIb 7, 17, 24; III 8, 15, 23; IIIb 4, 16, 24; IV 7, 14, 25; IVb 6, 24; V 10, 18; Vb 6, 15, 19, 24; VI 9, 20, VIb 2, 10, 16, 23; VII 19; VIIb 4, 13.

грѣхъ: грѣхѣ gen. pl. (semper sic) Ib 14; IIIb 22; IV 24; VIIb 13; грѣхѣи instr. pl. III 21, IV 4 (v. p. 22, 23).

Д

да: да́ (cum acc. gravi) Ib 6; IIb 21; III 3, 11, 22; IIIb 8; IV 20; да́ (sine acc.) II 8; III 14; IIIb 6, 12, 21; IV 3, 23; IVb 3; V 2, 7, 23; Vb 4; VI 12; VIb 6, 20; VII 14 (v. p. 17).

дарѣ nom. sg. VII 20 (nom. acc.) VI 2; acc. sg. IIb 5, 23; дарѣи acc. pl. Vb 2; VI 18.

даѣи: да́зѣ 2. sg. imper. IV 12, IVb 2; VII 16; да́зѣ (sine acc.) III 10; VIIb 6; да́зѣ VI 3 (v. p. 6, 10, 21).

до (usque) Ib 16; IIIb 5; IV 15; Vb 7; VI 9.

достойнѣ: дѣ́стѣи nom. pl. g. m. III 12; дѣ́стойнѣи acc. pl. g. m. VIIb 17—18; достойнѣи id III 4—5; достойное acc. sg. g. n. VIIb 3—4; достойно adv. Vb 14 (v. p. 13, 16).

достойнѣи: достоѣиъ 3. sg. praes. IV 20.

дражати: дражи́мъ 1. pl. praes. IIIb 6.

доушѣ: доуши́и acc. pl. IV 12; доушѣи instr. pl. IIIb 12—13.

дѣнь: дѣнѣ acc. sg. Ib 1; II 11; дѣни acc. pl. IIb 8; дѣни id. VII 15.

дѣла: дѣлѣ́ gen. pl. VII 10; VIIb 21 (v. p. 23).

дѣло: дѣлѣ́ gen. pl. (semper sic) IIb 22; IIIb 10; V 9; VIIb 9; (v. p. 23).

Е

еже II 8 (quod, vide pag. 24).

есмѣ: еси́ 2. sg. praes. IIIb 3, 8, 11; IV 16; IVb 18; VI 3; VIb 6; VII 13; еси́ (sine acc.) IIIb 15; IVb 3, 22; естѣ́ 3. sg. praes. VI 7—8; есмѣ́ 1. pl. praes. IIIb 20; IV 3; сѣтъ́ 3. pl. V 2; смѣтъ́ IV 21—22; Vb 3 (v. p. 10, 26).

Ж

же IV 21 IVb 5; VI 17; VIb 8. жикотѣ IV 16; IVb 5; жикота gen. sg. VI 8; жикота id. VI 5; жикот(ѣ) loc. sg. II 22.

жити: жнесѣ́ 1. pl. praes. VI 20.

жадати: жидѣмѣ́ 1. pl. praes. III 6—7.

З

ЗАКЛЮЧАТИ: **ЗАКЛЮЧЕ** 3. sg. aor. Vb 13.

ЗАКОУИНИКЪ: **ЗАКОУИНИКА** gen. sg. Ib 17—18 (v. p. 26).

ЗАПОВѢДЪ: **ЗАПОВѢДЫ** gen. pl. VIb 19 (v. p. 24); **ЗАПОВѢДИ** acc. pl. IIIb 14—15; **ЗАПОВѢДАМИ** instr. pl. VIb 14.

ЗАШУУТИТИ: **ЗАШУУТИТЬ** 3. sg. praes. VI 8—9; **ЗАШУУТИ** 2. sg. imper. VIIb 23; **ЗАШУУТИ** id. II 17; **ЗАШУУТИ** id. IVb (v. p. 10, 16) 17—18; V 18.

ЗЕМЪЛСКЪ: **ЗЕМЪЛСКАЯ** nom. pl. g. n. IV 22—23; **ЗЕМЪЛСКИХЪ** gen. pl. V 22.

ЗЛОБА V b8.

ЗЪЛЪ: **ЗЪЛЫ** gen. pl. IV 5—6.

И

и conjunctio; scribitur *ι*: Ib 4, 11, 18; II 5, 16, 19; IIb 4, 5, 6, 11, 14, 16, 20, 23; III 3, 5, 14, 19; IIIb 6, 13 (bis), 22; IV 11, 12 (bis), 22; IVb 5, 10, 11, 15; V 15; Vb 3, 13, 14, 18, 22; VI 3, 5 (bis), 6, 14, 18, 19; VIb 9, 13, 14; VII 4, 5, 6, 8 (bis), 9, 10 (bis), 22, VIIb 1, 8, 9, 16, 17, 18, 20, 21.

ι IIIb 9; V 9; Vb 13; VIb 19.

ι (?) II 19 (vide pag. 26).

ι IV 18 (distingui non potest, Jagić habet *ι*, quod valde dubium est).

и pronomen: **его** gen. sg. g. m. Ib 8; VI 18; **имѣ** instr. sg. g. m. III 8; **ихъ** gen. pl. VIb 14; VII 15; VIIb 3, 10, 23; **и** acc. pl. g. m. Vb 4; VIb 6.

иже: **иже** nom. sg. g. m. Ib 2, 19, IIb 10; VII 3; **иже** id. IVb 14; **иже** acc. sg. g. m. IIIb 2—3, 11, 20; VI 3; **егоже** gen. sg. gen. m. Ib 6; **негоже** id. VI 15; **имѣже** instr. sg. g. m. IIIb 17; V 11 (v. p. 22); **ихъже** gen. pl. III 6; **ѣже** nom. pl. g. n. III 20; id. acc. V 14; **иже** acc. sg. g. f. IVb 18, 20; **иже** acc. pl. f. IIIb 15.

ИЗБАВИТИ: **ИЗБАВИ** 2. sg. imper. IV 24; **избави** id. III 23; **ИЗБАВИ** 3. sg. aor. Vb 14.

ИЗБАВЛЕННЕ: **ИЗБАВЛЕННЪ** gen. sg. IV 10 (v. p. 12).

ИЗКОУИТИ: **ИЗКОУИ** 3. sg. aor. IIb 12.

ИЗДРАШЕННЕ nom. sg. Vb 9; **ИЗДРАШЕННЪ** acc. pl. II 10 (v. p. 12, 20).

ИМѢТИ: **ИМАМЪ** 1. pl. Vb 2.

ИНОКОСТЬ: **ИНОКОСТИ** loc. sg. Ib 21—22 (v. p. 26).

ИИЪ: **ИИЪИ** acc. pl. gen. m. Vb 4.

ИСПОВѢДЪ: **ИСПОВѢДИ** loc. sg. Ib 22—II 1 (v. p. 11).

ИСПРАВИТИ: **ИСПРАВИ** 2. sg. imper. IIIb 8—9.

ИСОУСЪ: **ИСОУ** dat. VI 11; **исм** instrum. III 15.

К

КАМЕНТЬ: **КАМЕНТА** gen. sg. Ib 1;

ИЛИМЕНТА id. Ib 3 (v. p. 11); **КАМЕНТА** id. Ib 17; **КАМЕНТОУ** d. Ib. 12

КРЪВЪ: **КРЪВЕ** gen. sg. II 6.

иъ cum dat.: IIIb 16, 23; V 21.

Л

ЛѢТО: **ЛѢТА** gen. sg. Ib 2 (v. p. 11);

ЛѢТА IIb 9 (id.).

ЛЮБЫ: ЛЮБѢТЬ acc. sing. IIb 23;
ЛЮБѢИ dat. sg. IIIb 23; ЛЮБѢИ
loc. sg. VI 19.

ЛЮДИ: ЛЮДИ gen. pl. II 18.

ЛЖАВСТВО: ЛЖАВСТВА gen. sg. Vb
21—22.

М

МАРИ: МАРИ gen. sg. VII 5; МАРИ
dat. sg. VIIb 17 (v. p. 19, 22,
27, nota 4).

МИЛОСТНЪ: МИЛОСТѢИ voc. sg. g.
m. Ib 6 (v. p. 21); МИЛОСТѢАЪ
acc. pl. g. n. II 8.

МИЛОСТНЪ: МИЛОСТНѢМО adv. III 7-8.

МИЛОСТЬ: МИЛОСТЬ acc. sg. VI 18;
МИЛОСТИ gen. sg. IIIb 6—7; VI
15; МИЛОСТЬЖ instr. sg. IV 4—
5; IVb 8—9; VI 13; VII 16
(МИЛОСТЬЖ); МИЛОСТЬЖ id. III 22;
VIb 9; МИЛОСТНЖ II 19; IIb 16;
МИЛОСТНЖ Vb 22—23.

МОЛІТВА: МОЛІТВА nom. sg. VIIb
14; МОЛІТВА Vb 16; МОЛІТЕЖ
gen. sg. VII 3; МОЛІТЕЖ acc. sg.
IIb 20 (v. p. 11, 29); МОЛІТЕЖ id.
III 18—19; IV 13; МОЛІТЕЖ id.
II 16; МОЛІТЕЖАИ instr. pl. IIb
3; VIIb 22—23; МОЛІТЕЖАИ id.
VII 11—12; МОЛІТЕЖАИ id. VIb
13, 22; VIIb 3, 7.

МОЛІТИ: МОЛІМЪ 1. pl. praes. III
3; МОЛІМЪ IIb 2 (v. p. 10, 18
et 25); МОЛІМЪ VIb 5; МОЛІМЪ
см VI 11; МОЛІМЪ IIIb 20—21.

МЪ vide **МЪ**.

МЪСЛЪ: МЪСЛЪИ instr. pl. IIIb
13—14; V 4.

МЪША: МЪША nom. IIb 8; III 16;
IV 1; IVb 7; V 19; Vb 20;
VIb 3; VII 1.

МЖУЕННЕ: МЖУЕНІЪ gen. sg. Ib 8
(v. p. 12, 30); МЖУЕННИ loc. sg. II 2.

МЖУЕННИКЪ: МЖУЕНІКА gen. sg. Ib
18 (v. p. 26); МЖУЕНІКА Ib 3—
4; МЖУЕННИКОУ dat. sg. Ib 13;
МЖУЕНІКЪ gen. pl. VIb 12; МЖУЕ
ННЪ id. VIb 4; VII 8—9; VIIb
19—20 (v. p. 23); МЖУЕНІЦЪЖ
loc. pl. VIb 3.

МЖУЕННИЦА: МЖУЕНІЦА gen. sg. II 14
(v. p. 13, 22).

Н

НА cum acc.: II 18; IIb 8; III 18;
IIIb 4; НА КВАЛСТВО IV 21 (v.
p. 16); V 15 (bis); Vb 23; VII
15.

НАДЪ cum instr. Ib 9; II 18; IIb
18; III 24; IV 7; IVb 16; (Vb
1); VI 1; VIb 10; VII 19.

НАМЪ vide sub **НЪ**.

НАМЪСТЪНІКЪ nom. sg. II 1—2 (v.
p. 26).

НАПЪЛНЕНІ II 6 (v. p. 15, 27).

НАРОДЪ: НАРОДОМЪ dat. pl. IV 12.

НАСЛЪДОВАТИ: НАСЛЪДОВАТИ VII 17
(v. p. 10. 29 pro **ПОМНОВАТИ**);
НАСЛЪДОВАТИ V 8; НАСЛЪДОУЕМЪ 1.
pl. praes. Ib 8—9.

НАСЛЪДЪННИКЪ: НАСЛЪДЪНІКЪ nom. sg.
II 2—3 (v. p. 26).

НАСЪ vide sub **НЪ**.

НАСЪТИТИ: НАСЪТИЛЪ IVb 4; НАСЪИ
ЦЕИ nom. pl. g. m. VI 22—23.

НАШЪ: НАШЪ nom. sg. g. m. IV 16;
НАШЪ acc. sg. g. m. IVb 5; НАШЪ
voc. sg. g. m. II 7; НАШЕ acc.

sg. g. n. IVb 21; наше id. IIb 6; IIIb 4; нашего gen. sg. g. m, IVb 13—14; Vb 11; id. g. n. IVb 10; Vb 22; VI 6; **на-исмоу** dat. sg. g. m. VI 12; **на-шемъ** loc. sg. g. n. IVb 8; **на-ш(н)мъ** instr. sg. g. m. V 10—11; **нашимъ** id. III 8; **наш(и)мъ** id. II 3; **нашимъ** III 15, 23; **на-ши(мъ)** IIIb 4; **нашимъ** IIIb 16—17; **наш(имъ)** IIIb 24; **на-шимъ** IVb 24; Vb 6, 19, 24; VI 20; VIIb 23; VIIIb 4; **нашимъ** id. Vb 15; **наши(мъ)** VIIb 2; **на-шмъ** VII 19; **на(шмъ)** VIIb 13; **нашъ** nom. sg. g. f. Vb 8, 16; **нашж** acc. sg. g. f. IIb 20; III 19; IV 14; **нашъ** acc. pl. g. n. IIb 16; V 21; **нашъ** id. III 20; VIIb 12; **нашихъ** gen. pl. IIIb 9—10; **нашихъ** id. IIIb 22; IV 6, 24; VIIb 13; **нашихъ** id. Ib 15; **наши** acc. pl. g. f. IV. 12; **нашими** instr. pl. IIIb 14; **нашими** id. III 21—22; VIIb 22; **нашими** id. IIIb 14; IV 4 (v. p. 16).

не IIIb 9; IV 20; IVb 10, 11; Vb 8; VI 15.

небесскъ : **небесскѣи** dat. sg. g. f. IIIb 23 (v. p. 15, 27); **небесскоуѣи** instr. sg. g. f. VIIb 7—8; **не-бесскѣи** gen. sg. g. f. IVb 3; **небесскѣи** acc. pl. g. f. VII 18; **небесскѣимъ** id. III 2; **небес-скѣихъ** gen. pl. VIIb 18; VII 21; VIIb 7—8; **небесскѣихъ** id. VII 7; **небесскѣ(н)хъ** loc. pl. VII 1; **(не)бесскѣимъ** dat. pl. V 23—24; **небесскѣи** nom. pl. g. n. IV 22 (v. p. 22).

нескѣи : **нескѣи** gen. sg. IV 17. **непримажннѣ** : **непримажннѣ** gen. pl. V 9 (v. p. 23).

ннѣ : **ннѣ** gen. sg. VI 16.

носннѣ : **носннѣ** 1. pl. praes. II 9 (v. p. 25).

нъ IIIb 10; **нъ** Vb 9.

ны : **нѣ** nom. pl. II 20; V 14; VI 7; VII 14 (v. p. 15, 19); **нѣ** id. IVb 20; **нѣ** id. V 5; **нѣ** acc. pl. Ib 14; II 17, 21; IIb 6, 17; III 5, 21; IV 6; Vb 11; VIIb 9, 20; VII 3, 12; VIIb 15; **нѣ** id. (errore) IIIb 24; **нѣ** id. Vb 17; VIIb 23; **нѣ** id. Ib 2; III 23; IIIb 8, 9, 22; IV 18, 25; IVb 3, 18; V 6, 18; Vb 21, 23; VI 14; VIIb 2, 17; **нѣ** gen. pl. IIb 19; IVb 11; **нѣ** loc. pl. III 14; **нѣ** id. Vb 9; **нѣ** dat. pl. II 12; IIb 15; III 7, 10; IIIb 12; IV 11; IVb 2, 22; V 16; Vb 10, 18; VIIb 1, 15; VII 17; **нѣ** (sine acc.) id. IIIb 16; IV 20; VIIb 2, 6. **ны** pro **ны** occurrit etiam in *Glag. Cloz.* (vide pag. 2, 30), quod magni momenti est.

0

o cum loc. III 16; IV 1; IVb 7; V 19; Vb 20; VIIb 3; VII 1.

обннѣ : **обннѣ** gen. sg. g. n. IIb 9.

образъ : **образъ** (?) instr. sg. IVb 19 (v. p. 11).

обратннѣ : **обратннѣ** 2. sg. imper. IVb 11; **обратннѣ** id. Vb 23.

объ : **объ** gen. sg. IIIb 10.

оказание: *оказание* acc. sg. IVb 23; *оказаніи* acc. pl. II 8—9 (v. p. 12, 20, 30).
оказати: *оказалъ* IIIb 11.
окази: *оказемъ* I. pl. praes. II 10.
ограсти: *огрѣдѣтъ* gen. sg. g. n. Ib 2.
оплатѣ: *оплатѣ* Ib 9; VIb 10; VII 19; *опла...* II 18; *оплатѣ* IIb 18; III 24; IV 7; IVb 16; (Vb 1); VI 1.
отъ cum gen. Ib 14; IIIb 22; IV 5, 16—17, 24; V 9, 21—22; Vb 12, 21; VI 23; VIIb 13.
отвѣсти: *отвѣдѣ* 3. sg. aor. Vb 12—13.
отдѣлѣ: *отдѣлѣ* 2. sg. imper. IVb 10 (v. p. 6, 10).
отпасти: *отпадѣши* acc. pl. g. m. IV 18—19 (v. p. 14).
отплаати: *отплаати* 2. sg. imper. VIIb 4.
отцѣ: *отцѣмъ* instr. sing. IVb 14—15.
отати: *отати* 2. sg. imper. Vb 21.
оувѣстити: *оувѣститѣ* 3. sg. praes. IIIb 21; *оувѣсти* 2. sg. imper. VIb 17 (v. p. 10, 29); *оувѣсти* id. III 20; IV 6; VIIb 12; *оувѣсти* IIIb 9 id.; *оувѣсти* id. IV 13; *оувѣсти* id. Ib 15; *оувѣсти* 3. sg. aor. Vb 13; *оувѣстити* inf. V 10.
оувѣщеніе: *оувѣщеніе* acc. sg. V 15—16; *оувѣщеніа* gen. sg. III 13 (v. p. 12—13, 20, 30).

П

пакъ IV 19.
пансѣ: *пансѣ* gen. Ib 4.

пѣтъ: *пѣтроу* dat. sing. Ib 21 (v. p. 11).
пица: *пицѣ* gen. sg. IVb 4 (v. p. 13, 19, 22).
плѣтъ: *плѣтъ* acc. sg. IVb 12 (v. p. 26).
по сун. loc.: II 4; IIb 1, 11; III 9; IIIb 18; IVb I; V 12; Vb 15; VI 21; VIb 16; VIIb 5.
поганьскѣ: *поганьскѣмъ* dat. pl. IV 12—13 (v. p. 22).
подати: *подѣтъ* 2. sg. imper. Ib 5—6; II 12; Vb 18, sed: *подѣтъ* 2. sg. praes. III 7 (vide pag. 6, 10, 21).
подрогѣ: *подрогѣ* nom. sg. Ib 22.
помнокази: *помноказѣ* 3. sg. aor. IIb 11 (v. p. 11, 29 errore pro *наслѣдовѣти*).
помолити: *помолитѣ* 1. pl. praes. VII 2.
помощѣ: *помощѣ* nom. sg. VIb 15; *помощѣ* instr. sg. V 17.
поставити: *поставѣ* 2. sg. imper. IIb 7 (v. p. 10, 29).
послѣлати: *послѣла* IIIb 15—16.
похотѣ: *похотѣ* gen. pl. V 22.
правдѣ: *правдѣ* acc. sg. IIb 7; Vb 23.
правдѣмъ: *правдѣмъ* acc. pl. g. n. V 7—8; *правдѣмѣхъ* gen. pl. VIIb (v. p. 22); *правдѣмѣхъ* (?) id. VIIb 10 (signum supra positum distingui non potest).
привести: *приведѣтъ* 3. sg. praes. IIIb 24.
призвати: *призвалъ* IIIb 7—8.
призрати: *призрати* 2. sg. imper. II 19; *призрати* id. IVb 9 (v. p. 10, 15, 20, 25.); *призрати* id. III 18.

принмати: **примлемъ** 1. pl. praes. V 14; VI 19; **примемъ** 2. sg. imper. V 6; **примемъ** nom. pl. g. m. III 12 (vide et **примти**).
принести: **примсслъ** IVb 24; **примесемъ** nom. sg. g. m. VII 20; **примесемъ** nom. sg. g. m. VI 2; acc. sg. g. m. IIIb 1; IV 9; VIb 11 (v. p. 21); **примесемъ** acc. pl. g. f. Ib 10.
приносити: **примосимъ** 1. pl. praes. IIb 24.
принось acc. sg. IV 8—9; **примось** id. IIIb 1; VIb 11.
присно: V 6; **присно** VII 17 (v. p. 26); **присно** Vb 10; VII 12.
приснодава: **приснодавъ** gen. sg. VII 4—5 (v. p. 22); **приснодавъ** dat. sg. VIIb 16—17.
приспятъ: **приспъ** 2. sg. imper. VIb 15.
принустъ: **принустъ** acc. pl. g. m. VIIb 15—16 (v. p. 22).
примти: **примти** IIIb 14; **примти** 2. sg. imper. VIb 10; **примти** id. VIb 13; **примти** id. IIIb 2 (v. p. 20, 25); **примти** id. IV 8; **примти** id. IV 14; **примти** id. Vb 4 (vide et **принмати**).
проскати: **проскати** 2. sg. imper. IIb 17.
просити: **просимъ** 1. pl. praes. IIb 19—20; III 10; **просимъ** id. III 3; IV 2; **просимъ** id. II 7 (v. p. 6, 10, 25); **просимъ** (sine acc.) id. II 12; III 17; IIIb 2, 7; IV 8; V 20; Vb 3; VI 23; VIb 17; VII 13; VIIb 6; **просимъ** nom. pl. VIb 6.

протикти: **протикти** gen. pl. VIb 1 (v. p. 22).
пръдрагъ: **пръдрагъ** gen. sg. g. f. II 5—6 (v. p. 22).
пръдъ cum instr. Vb 2; VIb 20 usque ad 21.
пръподобъ: **пръподобъ** gen. pl. VII 9 (v. p. 22); **пръподобъ** id. VIIb 20.
пръстакленне: **пръстакленне** sg. g. VI 5—6.
пръфацинъ: **пръфацинъ** nom. sg. Ib 16; III 1; IIIb 5; Vb 6—7; VI 9; **пръфацинъ** IV 14; V 1.

Р

раднъ: **раднъ** II 14, 16; VI 4; VIb 18—19; VII 3, 6, 22; VIIb 1, 10 (v. p. 26); **раднъ** IIb 13—14; IIIb 10, 11; IV 10; IVb 13, 22; Vb 11; VI 18; VIb 12 u. a. 13; VII 23.
радостъ: **радостъ** acc. pl. g. m. II 21—22.
раздръженне acc. sg. V 15 (vide p. 12).
рокамнъ Ib 10 (vide pag. 13).
рѣснотикнъ: **рѣснотикнъ** acc. pl. g. n. II 9 (v. p. 13).

С

самъ: **самъ** nom. sg. g. m. Vb 11—12 (v. p. 26); **самъ** id. IIb 4; IV 23; V 6, 16—17; **самого** gen. sg. g. m. VI 17.
скомъ: **скомъ** loc. sg. g. m. IIb 12; **скомъ** instr. sg. g. m. IVb 19; **скомъ** acc. sg. g. f. IIb 10; **скомъ** instr. sg. g. f. VI 13;

СКОИХЪ gen. pl. IIb 22; СКОИМИ
 instr. pl. V 4—5 (v. p. 15-16).
 СКАТНИТИ: СКАТИ 2. sg. imper. Ib
 11 (v. p. 10).
 СКАТЬ: СКАТИ пом. sg. g. m. IIIb
 19; СКАТИ ас. sg. g. m. III
 11 (v. p. 20); СКАТАГО gen. sg.
 g. n. II 5; СКАТИМЪ instr. sg.
 g. m. IVb 15; СКАТИ dat. s. g.
 f. VIIb 16 (v. p. 21) СКАТАЪ nom. pl.
 g. n. V 13; СКАТИХЪ gen. pl.
 VIb 12; VII 11, 21, 23; VIIb
 9, 18 (v. p. 22), СКАТИХЪ id.
 II 20; IIb 3—4; VIIb 22;
 СКАТИМИ instr. pl. VIb 21 (v.
 p. 22).
 СИЛА: СИЛОЖЪ instr. sg. Ib 7 (v. p.
 11); СИЛОЖЪ id. IVb 5—6; СИЛЪ
 gen. pl. VII 22 (v. p. 23); СИЛАХЪ
 loc. pl. pro gen. (vide pag. 23—
 24); VII 7—8; СИЛАХЪ id. VIIb
 8; СИЛАХЪ loc. pl. VII 2; СИЛЪН
 acc. pl. VII 18; СИЛЪИ ас. pl.
 III 2 (v. p. 22).
 СКЕРНОСТЬ: СКЕРНОСТИ gen. pl.
 Ib 14.
 СКРЪБИМЪ: СКРЪБИМЪ пом. pi. g. m.
 IV 3.
 СЛАВА: СЛАВОМЪ instr. sing. VIb 7.
 СЛАВНИТИ: СЛАВИМЪ 1. pl. praes. VIb
 20.
 СЛОУЖБА: СЛОУЖБЪИ пом. pl. V 3
 (v. p. 26, 29); СЛОУЖБЪИ ас. pl.
 II 18.
 СРЪДЦЕ: СРЪДЦА ас. pl. V 21;
 СРЪДЦЪ id. IIb 15—16; VIIb 12.
 СОУШИТИ: СОУШИМЪ 3. pi. praes.
 III 21.
 СЪ cum instr. III 3; IVb 14, 15.

СЪВЪСТОВАТИ: СЪВЪСТОУЕМЪ 1. pl.
 praes. VI 6—7.
 СЪГРЪШАТИ: СЪГРЪШАТИ IV 21.
 СЪДРАВИЕ: СЪДРАВИЕ ас. sg. IV 11
 (v. p. 12).
 СЪМЪРНО adv. IIb 2.
 СЪПАСЕНИЕ: СЪПАСЕНИЕ ас. sg. IIIb
 4; СЪПАСЕНИЕ id. Vb 18—19;
 СЪПАСЕНИХЪ gen. sg. IIb 13 (vide
 pag. 12, 29).
 СЪПАСТИ: СЪПАСЕТЪ 3. sg. praes.
 VI 14; СЪПАСИ 2. sing. imper.
 VIb 2.
 СЪТВОРИТИ: СЪТВОРИТИ VI 16—17;
 СЪТВОРИШИ 2. sg. praes. III 5;
 СЪТВОРИ 2. sg. imper. VIIb 15
 (v. p. 10); СЪТВОРИ id. II 21;
 СЪТВОРИЛЪ IV 18; СЪТВОРИЛЪ VI
 3—4.
 СЪИМЪ: СЪИМОУ dat. sg. VI 11.
 СЪ: съ nom. et acc. sg. g. m, si
 post nomen sequitur: ДАРЪ съ
 IIb 23; ПРИНОСЪ съ IV 9; ДАРЪ
 съ VII 20, sed sequente nomine
 съи: съ ПРИНОСЪ ПРИНЕСЕМЪИ (acc.)
 IIIb 1; ПРИНЕСЕМЪИ ТЪЕЪ съ ДАРЪ
 VI 2; се nom. acc. sg. n. II
 20; V 14; СЪИМЪ instr. sg. g. m.
 Ib 13; СЪИМЪ id. VIIb 11 (v. p.
 22); СЪИ nom. pi. g. f. V 2: СЪИ ас.
 pl. g. f. (vide pag. 30) VII 15.
 СЪ ас.: съ IIb 13; IIIb 6; V 10;
 Vb 8; VI 11; VIb 1; VII 2.
 СЪТЪ vide sub ЕСМЪ.

Т

ТАКОЖЕ IVb 4; VIb 8.
 ТАКЪЖЕ: ТАКЪИЖЕ ас. pl. g. f. V 4
 (v. p. 26).
 ТВАРЪ ас. sg. IIb 10.

тѡи: **тѡи** nom. sg. g. m. IIIb 19;
тѡи acc. sg. g. m. IIb 5; III
11; **тѡе** acc. sg. g. n. Vb 19;
тѡего gen. sg. g. m. Ib 4; IIIb
10—11; VI 22; g. n. III 13;
тѡемоу dat. sg. g. m. Ib 13,
21; VI 12; **тѡемъ** loc. sg. g. n.
Vb 5—6; **тѡѡ** nom. sg. g. f.
III 14; IVb 17; Vlb 16; **тѡѡж**
acc. sg. g. f. Vb 24; **тѡемѡ** gen.
sg. g. f. II 14; IIIb 7; VI 4—5;
тѡемъ instr. sg. g. f. IIb 17;
VII 16; **тѡемъ** (sine acc.) id.
III 22—23; IV 5; IVb 6, 9;
V 17; Vb 22; Vlb 7, 9; **тѡѡѡ**
nom. pl. g. n. IV 21; V 13;
тѡѡѡ acc. pl. g. n. III 6; **тѡѡѡ**
id. V 8; **тѡѡм** nom. pl. g. f. V
2; **тѡѡм** acc. pl. g. f. III 2;
VII 18; **тѡѡм** id. (sine acc.)
IIIb 15; **тѡѡѡѡ** gen. pl. VII 6;
VIIb 22; **тѡѡѡѡ** id. Vlb 4, 18;
VII 23; VIIb 8; **тѡѡѡѡ** id. II
18; IIb 4; VII 11; **тѡѡѡмъ** dat.
pl. V 24; **тѡѡѡм** instr. pl. III
4; Vb 18; **тѡѡѡм** id. Vlb 21;
тѡѡѡм id. Vlb 14—15 (v. p. 15
usque a. 16).

тѡорити: **тѡоримъ** 1. pl. praes.
V 5.

тѡрьдъ nom. sg. IVb 17.

тѡузь: **тѡузьмъ** dat. pl. g. m. IVb
11—10 (v. p. 22).

тъ nom. sg. g. m. Vb 11: **тѡ**: **ѡко**
ѡальство естъ тѡ живота VI 7—8
(v. p. 15); **того** gen. sg. g. n.
IVb 21—22; **тѡмъ** instr. sg. g. n.
VI 17 (v. p. 22).

тѡъзе: **тѡъзе** acc. II 11; **тѡмъзе**

loc. sg. m. et. n. III 16; IV 1;
IVb 7; V 19; Vb 20; **тѡмъзе**
gen. sg. g. f. II 16 (v. p. 22).

тѡмъ; **тѡмъ** IIb 4; IV 16, 23; V 5,
16; Vb 21; VI 3; **тѡе** gen.
IIIb 6; **тѡеѡ** dat. IIb 23—24;
IIIb 1; IV 9; VI 2; Vlb 11;
тѡеѡ id. (sine acc.): IV 20; V
21; VII 20; VIIb 2; **тѡѡ** acc.:
мѡлимъ тѡѡ IIIb 21; **тѡм** id. II
12; IIb 2, 20; III 10, 17; IIIb
2; IV 2, 8; V 20; Vb 4; VI
23; Vlb 5, 17, 20; VII 13;
VIIb 6; **тѡѡѡж** instr. Vb 3 (v.
p. 14).

тѡмънъ: **тѡмънънъѡ** gen. pl. Vb 12
(v. p. 22).

тѡло: **тѡлесе** gen. sg. II 5 (v. p.
12); **тѡлесе** acc. pl. IV 12 u. a.
13; **тѡлесеѡ** instr. pl. IIIb 13
(v. p. 22).

ОУ

оубо Ib 8.

оуподобити: **оуподобилъ** IVb 19
u. a. 20.

оупъванне: **оупъванне** IIb 21 (v.
p. 12, 29).

оуслъшатн: **оуслъшин** 2. sg. imper.
IIb 21 (v. p. 10, 29).

оутѡрдити: **оутѡрдѡ** 2. sg. imper.
Vlb 19—20 (v. p. 10); **оутѡрдѡ**
id. IIb 15; IVb 6; Vb 17;
оутѡрдѡилъ Vlb 8.

оутагнати: **оутѡже** 3. sg. aor. Ib
19 (v. p. 18, 26, 36—37).

оуценникъ: **оуценникъ** nom. sg. II 1.

Ф

фсанцита: феліц(и)тъм gen. sg. II
11; феліцтѣй II 15 v. p. 22.

Х

хвала: хвалѣж асс. sg. VIIb 2 (v.
p. 26).

ходатаицю dat. sg. g. m. Ib 11
(v. p. 26).

хотѣти: хотѣти V 23.

храсть: хл gen. IVb 13; хоу dat.
VI 11; хмь II 3; III 8; IIIb
16; IV 25; V 10; Vb 14; VI
20.

Ц

црькы: црькѣке gen. sg. VI 4 (v.
p. 33; 41).

црькѣизъ: циркѣизъ ном. sg. g. f.
IVb 17 (v. p. 33, 41).

цзсарити: цзсаритъ 3. sg. praes.
IVb 14.

цзсарѣство: цзсарѣствѣ loc. sg.
IVb 5.

У

уистъ: уистѣйхъ gen. pl. VII 10;
уистѣихъ id. VIIb 21 (v. p. 22).

уловѣуаскѣ: уловѣуаска gen. sg. g. n.
IIb 14; IV 10—11.

уѣстити: уѣстимъ 1. pl. praes. II
20—21; VII 14 (v. p. 25);
уѣстимъ id. Ib 7; IVb 20;
уѣстѣе ном. pl. g. m. Ib 19;
уѣстѣе id. VIb 5 (v. p. 14, 15).

уѣсть: уѣсть асс. sg. Ib 7; уѣсти
loc. sg. II 1; уѣстьж instr. sg.
Ib 5; II 20; уѣсти асс. pl. Ib
18; VIb 4—5; VII 15.

уѣстьнѣ: уѣстьнѣго gen. sg. g. m.
Ib 17 (v. p. 13, 21).

ІА

ико: ѣко VI 7.

икоже: ѣкоже IV 3; IVb 3; VIb
6; VII 14.

икѣже: ѣкиже ном. pl. g. f. V
2; id. асс. pl. m. g. Vb 2.

ЗМІСТ

НАЙДАВНІША ПАМ'ЯТКА
СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ

3

ДОДАТКИ

КИРИЛИЧНА ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ
КИЇВСЬКИХ ГЛАГОЛИЧНИХ ЛИСТКІВ
ТА ЛАТИНСЬКИЙ ВІДПОВІДНИК
СЛОВ'ЯНСЬКОГО ТЕКСТУ
ІЗ ПАДУАНСЬКОГО КОДЕКСУ

103

СЛОВОПОКАЖЧИК
ДО КИРИЛИЧНОЇ ТРАНСЛІТЕРАЦІЇ
КИЇВСЬКИХ ГЛАГОЛИЧНИХ
ЛИСТКІВ

129

Академия наук Украинской ССР
Институт языковедения им. А. А. Потебни

Василий Васильевич
НИМЧУК

КИЕВСКИЕ
ГЛАГОЛИЧЕСКИЕ ЛИСТКИ —

древнейший памятник
славянской письменности

(На украинском языке)

Киев,
издательство «Наукова думка»

Затверджено до друку
вченою радою Інституту мовознавства
ім. О. О. Потебні АН УРСР

Редактор *О. А. Дітель*
Художник *Р. К. Пахолюк*
Художній редактор *В. П. Кузь*
Технічні редактори
Б. М. Кричевська, М. А. Притикіна
Коректори *Є. Н. Межеричька,*
З. П. Школьник, В. М. Семенюк

Інформ. бланк № 5956
Здано до набору 01.02.83.
Підп. до друку 23.08.83. БФ 01289.
Формат 70×100/32. Папір офс. № 1. Літ. гарн.
Офс. друк. Ум.-друк. арк. комплекту 6,83.
Ум. фарбо-відб. 11,24. Обл.-вид. арк. 7,19. Тираж 3000 пр.
Зам. 3—30. Ціна комплекту 1 крб. 50 к.

Видавництво «Наукова думка». 252601
Київ-4, вул. Репіна, 3.

Віддруковано з діапозитивів
Головного підприємства республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига»
252057, Київ-57, Довженка, 3,
на київській книжковій фабриці
«Жовтень». 252053, Київ, Артема, 25.

„НАУКОВА ДУМКА“